

म. ग्रं. सं. ठाणे

सन

३८८३

विषय

लेखक विनायक कोउदेव

श्रीक

५५३

पुस्तकांचे नांव साम्युअल ऑनसेन

पुटे

अहालय क्रमांक

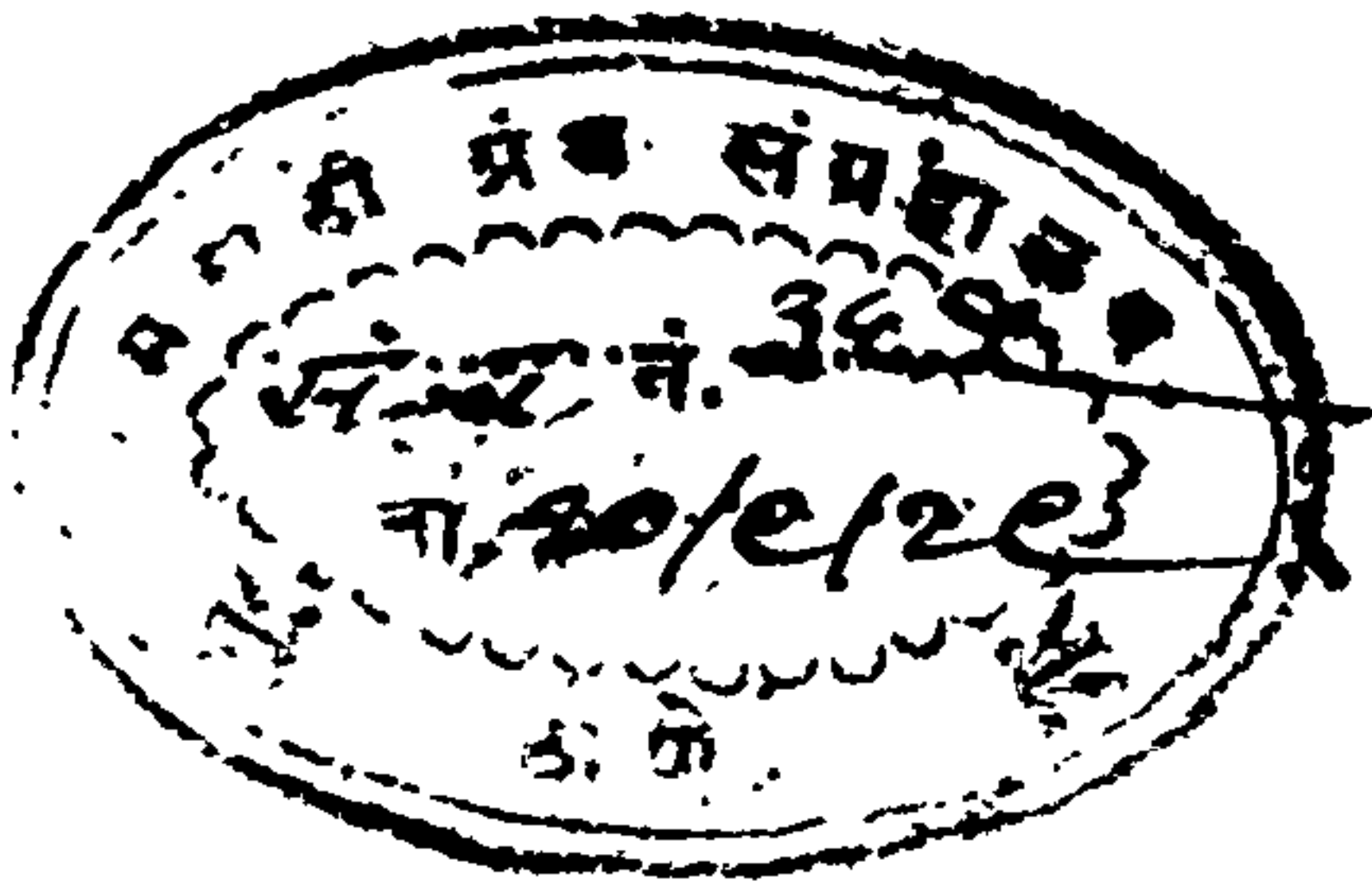
५५३

28

चारित्र

Handwritten notes and scribbles at the top of the page, including a signature and some illegible text.

लेखकः
विनायक बोर्डेव ओम्
सन १८८३

साम्युअल जान्सन.

भाग पहिला.

हा महाविद्वान्, महानीतिमान्, आणि समयोचित भाषण करणारा, उत्तम ग्रंथकर्ता, इंग्लंडदेशामध्ये, स्ताफोर्ड-शायर प्रांतांत लिचफील्ड येथे, इ० स० १७०९ च्या सप्त-वर महिन्यांच्या १८ व्या तारखेस जन्मला. तो आठ नऊ वर्षांचा असतां, एके दिवशीं त्याच्या आईने त्यास प्रार्थना-पुस्तकांतले चार श्लोक पाठ करावयास वसविले, आणि ते पाठ होतपर्यंत जागेवरून उठूं नको ह्मणून सांगितले. ती दुसऱ्या मजल्यावर पोहोचली नाही तोंच, हा तिच्या पाठीमागे झाला. तेव्हां, तिने त्यास विचारिले, “कांरे साम, वर कां आ-सास.?” त्याने उत्तर दिले, “आई, झाल्या त्या कविता मला पाठ.” आणि त्याने त्या लागल्याच घडाघड ह्मणून दाख-विल्या. फार तर ह्या कविता त्याने एकदोनदां वाचल्या मात्र असतील. !!

जान्सन हा आपल्या वयाच्या दाहव्या वर्षी लतिन भाषां शिकूं लागला. ह्या विषयाचा त्याचा मुख्य गुरु हंतर ह्या नांवाचा गृहस्थ होता. त्याविषयीं प्रौढ वयांत जान्सन असे ह्मणत असे कीं, “तो फार कडक होता; त्याच्या कडकपणाला कांहीं योग्य कारण लागत नव्हते; तो आ-ह्मांला निर्दयपणाने मारीत सुटे; आळस आणि अज्ञान ह्यांचे मधला भेद त्याला कधींही कळला नाही; ह्मणजे,

असें; शिकविलेली गोष्ट मुलानें आळसानें लक्षांत ठेविली नाहीं, ह्मणून तो जशी त्यास शिक्षा करी, तशी, न सांगितलेल्या गोष्टीचें उत्तर जर त्याजकडून न आलें, तर करी. मुलाला प्रश्न विचारावा; त्यानें बरोबर उत्तर दिलें तर बरें; नाहीं तर त्याला वेलाशक झोडून काढावें; मग तो विषय त्याला कधीं शिकविलेला असो अगर नसो; अशी त्याची रीति असे. त्यानें मध्येच एका मुलास बोलावून आणून समईला लातिन शब्द काय ह्मणून विचारावें; आणि तो त्याला आला नाहीं ह्मणजे त्याला मारावें. अहो, विचारल्या प्रश्नाचें उत्तर जर मुलास देतां येत असलें, तर मग त्याला शिक्षक पाहिजे कशाला.?"

तथापि, जान्सन हा हंतर साहेबाचे फार आभार मानित असे. त्याचा मित्र लांगतन ह्यानें त्यास एकदां असें विचारिलें कीं, "तुहांस लातिन भाषेचें इतकें मार्मिक ज्ञान कसें प्राप्त झालें.?" त्यावर जान्सनानें उत्तर केलें कीं, "माझ्या गुरूनें मला खूब चावकाखालीं घेतलें, ह्मणूनच मला इतकें कळूं लागलें; नाहीं तर कांहीं एक झालें नसतें. आहांस शिक्षा करीत असतां तो आहांस ह्मणे कीं, मुलांनो तुहांस फांशीं जाण्याचा प्रसंग येऊं नये ह्मणून मी हें शासन तुहांस करितों." छडीनें शिक्षा करून शिकविण्याची रीति जान्सन ह्यास फार पसंत वाटे. तो हमेषा असें ह्मणे कीं, "तूं अमुक अमुक कर ह्मणजे तुझ्या भावांवहिणींपेक्षां लोक तुझी फार वाहवा करितील, असें मुलास सांगण्यापेक्षां, तूं अमुक अमुक न करिशील तर तुला छड्या देईन, असें सांगावे हें बरें. छडी मारीन ह्मटलें ह्मणजे मुलगा आपला धडा करितो, आणि तेव्हांच त्या शिक्षेचा परिणाम संपतो;

त्यापासून पुढे दुसरा कांहीं वाईट परिणाम होत नाही. परंतु, ईर्ष्या उत्पन्न करणे हा एका मोठ्या दुर्गुणाचा पाया होय; लणजे, त्याच्या योगाने बहीणभावडे एकमेकांचा द्वेष करू लागतात.” संप्रतकाळच्या विद्वान् लोकांचे मत ह्याच्या अगदीं उलट आहे.

हेक्टर लणून जान्सनाचा एक शाळासोबती होता. तो असे सांगत असे कीं, “शाळेत जान्सनाला जी शिक्षा होत असे, ती बोलण्यावरून अथवा दुसऱ्या मुलांस खेळविल्यावरून मात्र होत असे. जान्सन हा स्वभावाने आळशी आणि मोठा चालढकल करणारा असे. तरी तो एकदा मेहनत करावयास बसला लणजे तो आपले सर्व काम संपवून टाकी. त्याजवरोबर मेहनत करण्यास कोणी टिकत नसे.”

मनुष्याचे गुणावगुण बालपणांतच दिसून येतात, असे जे लणतात, ते खरे आहे. जान्सनाने प्रौढ वयामध्ये जसे सर्व लोकांस आपले बुद्धिमहत्त्वाने थक केले होते, तसे बालपणांत ही त्याने सर्व मुलांत आपले श्रेष्ठत्व ठेविले होते. शाळेतले नेमलेले धडे तयार करण्याचे कामी तो आपल्या वर्गबंधूस फार उपयोगी पडत असे. तेणेकरून ते त्याला अतिशयित भजत. त्याला आपल्या डोक्यांवर घेऊन ते शाळेत नेत, आणि घरी आणून पोहोचवीत. ! जान्सनाच्या लहानपणीच्या उत्तम बुद्धीची ही सर्वोत्कृष्ट साक्ष होय. अशा बुद्धीचे पुरुष ही मानवजातीची बहुमोल भूषणे होत. आपल्या शाळेतल्या दिवसांविषयी बोलत असतां, तो, आपला मित्र वास्वेल ह्यास असे लणाला कीं, “मी अमक्याचे इतका चांगला आहे, असे लणून माझ्या,

सोवत्यांनीं माझी कधीं स्तुति केली नाहीं; जान्सन अमुक्या इतका हुशार आहे, असें त्यांनीं कधीं झटले नाहीं; तर, अमुक गृहस्थ जान्सनाइतका विद्वान आहे, असें त्यांनीं नित्य झणावें.”

जान्सनाला लहानपणापासूनच एका रोगाची व्यथा असे. त्याची पाळी आली झणजे तो अगदीं तळमळत पडे. तेव्हां तो कधीं कधीं वेड्यासारखें करी. तरी त्यानें आपला विद्याभ्यास सोडिला नाहीं. तो आक्सफोर्डच्या पाठशाळेंत गेला, तेथें त्याच्या हुशारीविषयीं मोठी ख्याति झाली.

तरुणपणांतच त्याचे मनावर धर्मभक्तीचा ठसा चांगला उठला होता असें दिसते. इ० स० १७३६ च्या सप्टेंबर महिन्याच्या ७ व्या तारखेस त्यानें स्वहस्तें एके ठिकाणीं असें लिहून ठेविलें आहे.—“आज मला अठ्ठाविसावें वर्ष लागलें. हे परमेश्वरा, हे वर्ष मीं असें घालवावें कीं, तेणेंकरून मला अंतकालीं आणि न्यायाचे दिवशीं सुख प्राप्त व्हावें! ही विनंती प्रभु येशू ख्रिस्ताच्या नांवानें मी तुला करितों. आमेन.” हे भक्तीचे उद्गार तरुण मनुष्याच्या अंतःकरणास खरोखर भूषणप्रद होत. सांप्रतकाळीं आमच्या देशांत जें विद्वानमंडळ तयार होत आहे, त्यांनीं ह्याविषयीं चांगला विचार करावा.

आक्सफोर्ड येथें त्याचा विद्याभ्यास चालविण्याचें सामर्थ्य जान्सनाच्या बापास नाहींसें झालें. तेव्हां तो, इ० स० १७३१ त आपले गांवीं परत आला. त्याच वर्षाच्या डिसेंबर महिन्यांत तो मरण पावला.

• जुढें सगळा संसार जान्सनाच्या आंगावर पडला. तेव्हां

त्याने लीस्तरशायर प्रांतांत एक शिक्षकाची जागा पतकरिली. तेथे फार काम करावे लागे, तेथेच त्याला अतिशयित त्रास झाला. ह्मणून त्याने ती सोडिली. आणि तो बर्मिंघाम येथे, आपला मित्र हेक्टर ह्याजकडे राहावयास गेला. तेथे, आपल्या मित्राच्या आग्रहावरून त्याने एक लहानसे पुस्तक लिहिले. त्याबद्दल त्याला सगळे चाळीस पन्नास रुपये मिळाले.!

जान्सन हा लहानपणापासून मोठा रसिक असे. आणि त्याला शृंगार फार आवडे. तरी, तारुण्याच्या भरांत असतांही त्याचे हातून अकर्म घडले नाही, असे त्याचा मित्र हेक्टर हा खातरीने सांगतो. तो ह्मणतो “कीं, जान्सन ह्यास दारू पिण्याचा भारी नाद होता; तरी, तो ह्मणजे अतिशयित दारू पिऊन एकाएकीं कधीं वेसावध झाला आहे, असे घडले नाही. नाही ह्मणायास असे एकदा मात्र घडले होते.”

जान्सन असा नेमस्त होता खरा; परंतु पोर्तर साहेब मेल्यावर त्याच्या विधवेविषयीं त्यास कामवासना उत्पन्न झाली. तिशीं मी एकदा लग्न केव्हां लावीन, असे त्याला होऊन गेले. ध्यानीं मनीं स्वप्नीं त्याला ती दिसू लागली. तिच्या स्तुतीखेरीज त्याच्या तोंडांतून शब्द निघेना. तीही ह्यास अनुकूल झाली. पुढे, आपल्या मातुश्रीची आज्ञा घेऊन जान्सनाने तिशीं लग्न लाविले. ती वयाने ह्मटली तर ह्याच्या दुप्पट होती; सुंदरही सांगण्यासारखी नव्हती; परंतु, ती मोठी बुद्धिवान आणि कुशल असल्यावरून त्यास आवडली असावी असे वाटते. हे सगळे रूचीवर आहे.

हणून ह्याविषयीं कोणास बरें वाईट हणण्यास कोणा अधिकार नाही.

ह्यानंतर, लिचफील्ड येथें जान्सनानें एक शाळा घातली; परंतु, त्याची खरी योग्यता तेव्हां कोणाला समजली नव्हती. हणून त्याला विद्यार्थी मिळाले नाहींत. आणखी दुसरें असें आहे कीं, मुलांस शिकविण्याचें काम हें प्रथम हलकें व सोपें दिसतें खरें; परंतु, गहनगहन विषयांवर विचार करणाऱ्यांस सुद्धां तें कधीं कधीं साधत नाहीं असें होतें.

असा शाळेचा वेत फसला, तेव्हां जान्सन, कांहीं उद्योग मिळविण्याकरितां लंडन शहरीं आला. आणि पुढें तेंचें त्यानें आपले वायकोलाही आणिलें. त्या ठिकाणीं त्यानें कितीएक पुस्तके लिहिलीं. त्यांच्या योगानें त्यास पैसा मिळून त्याची वरीच प्रसिद्धि झाली. ह्या सुमारास तो २९ वर्षांचा होता.

तो अडतीस वर्षांचा असतां आपला इंग्लिश भाषेचा कोश लिहूं लागला. त्या कामांत गुंतला असतां दाक्टर आदाम ह्या नांवाचा त्याचा मित्र त्यास भेटावयास आला. तेव्हां—

आदाम.— कां, महाराज, हें काम तर फार मोठें आहे; आपल्याला इतक्या शब्दांची व्युत्पत्ति कशी मिळेल.?

जान्सन.— अं: त्यांत काय आहे.! हीं कपाटें भरलीं आहेत. शिवाय, वेल्शभाषेच्या ह्यणींचें पुस्तक ज्या गृहस्थानें प्रसिद्ध केलें आहे, तो वेल्श शब्दांची व्युत्पत्ति देणार आहे.

आदाम.— होय; पण हें तीन वर्षांत कसें आटपेल.

जान्सन.— त्याविषयीं मला शंका नाही. मी हें तीन वर्षांत सहज पुरें करीन.

आदाम.— पण, फ्रेंचभाषेचा संपूर्ण कोश तयार करण्यास चाळीस पंडितांस चाळीस वर्षे लागलीं, हें तुहांस माहित आहे ना.?

जान्सन.— होय. तें खरें. त्याचें प्रमाण असें. पहा. चाळीस चाळीस सोळाशें, आणि तीन एकें तीन. ह्मणजे, इंग्लिशांस जर फ्रेंच, तर सोळाशेंस तीन, असें प्रमाण वसलें. ह्मणजे, तीन इंग्लिशांबरोबर सोळाशें फ्रेंच. !!

इ०.स० १७९२ त त्याची प्रिय भार्या मरण पावली. तेव्हां त्याला फार दुःख झालें असें दिसतें. परंतु कितीएक लोक असें ह्मणतात कीं, ती त्याजपेक्षां पुष्कळ मोठी होती, ह्मणून तिजवर तो मनापासून प्रीति करीत नसे; तर त्याची सगळी प्रीति देखोदेखीची असे. ह्याविषयीं वास्वेलनामक ग्रंथकार असें सांगतो कीं, “प्रीति हा विषय विचाराचा नव्हे, तर मनाच्या रुचीचा आहे. ह्मणूनच, अमक्यावर प्रीति करा, अथवा अमक्यावर करूं नका, असा एकाद्यास आग्रह करणें, ह्यांत कांहीं अर्थ नाही.” खरें आहे.

जान्सनानें इंग्लिश भाषेचा कोश तयार करून, तो छापण्यासाठीं लार्ड चेस्टरफील्ड नामक मोठ्या श्रीमान मुत्सदापाशीं आश्रय मागितला. तो त्यानें प्रथम दिला नाही. परंतु, कोश उत्तम झाला आहे, आणि तो जान्सन स्वतःच छापेविणार, असें त्यास समजल्यावर, कीर्तीच्या लोभाने, तो त्यास आश्रय देण्यास सिद्ध झाला. त्यानें त्याविषयीं त्याला एक पत्र देखील लिहिलें. त्याचें उत्तर जान्सनानें फार खरमरीत दिलें. त्यांत त्यानें असें ह्मटलें आहे कीं,

“महाराज, मीं आपली प्रथम भेट घेतली, तेव्हांच्या आपल्या रसभरित भाषणावरून मला परम आल्हाद झाला. परंतु, पुनः जेव्हां आपल्या दर्शनार्थ मी आपले घरीं आलों, तेव्हां मला नुसतें कोणीं आंत देखील जाऊं दिलें नाहीं. ! ह्या गोष्टीस आज सात वर्षे झालीं. इतके दिवस एकसारखे श्रम करून, अनेक अडचणी सोसून, मीं आपलें पुस्तक छापण्याच्या वेत्तास आणिलें आहे. ह्या कार्मीं मला कोणीं एका शब्दाचें साह्य केलें नाहीं, अथवा आश्रयाविषयीं कोणीं वचन दिलें नाहीं. ही ह्मणजे मीं आपलेपाशीं रड गात आहे, असें आपण मनांत आणूं नये. परंतु, माझा कोणी इतका अपमान करील असें मला कधीं वाटलें नव्हतें, आणि आजपर्यंत मला आश्रयदाताही भेटला नव्हता.— आशा स्वप्नांतून जागे झाल्यास आज बरेच दिवस झाले आहेत. आपणांस कळावें.” याचा फार कठिण आहे. तिजपासून सुख होते थोडे, आणि दुःख होते फार; ह्मणूनच चतुर पुरुष ती होईल तितकी टाळितात.

आपला इंग्लिश भाषेचा कोश तयार करीत असतां, जन्सनानें त्याचीं कांहीं पृष्ठे पाहाण्यासाठीं, आपला मित्र दाक्टर विच ह्याजकडे पाठविलीं. त्यांबरोबर त्यानें त्यास जें पत्र लिहिलें, तें असें.—

“विनंती विशेष.—माझ्या कोशाचीं जीं पृष्ठे आतां माझ्या हाताशीं होतीं, तीं हल्लीं आपणांस अवलोकनार्थ पाठविलीं आहेत. हीं जर आपणांस आवडलीं नाहींत, तर त्यांजविषयीं आपण मला कांहीं एक कळवूं नये, एवढेंच मागणें आहे. लोभ असावा हे विनंती.”

ह्या पत्रावरून अनेक अनुमाने काढितां येतात. तीं अ-

शीं. आपला कोश विनचूक आहे, असा जान्सनचा पूर्ण विश्वास असला पाहिजे; अथवा, विच ह्यास त्यांत शुद्धाशुद्ध पाहण्याची शक्ति नाही, असा त्याचा समज असावा; अथवा, खरीं खोटीं कशीं कोणीही अशुद्धे दाखविलीं, तरी तीं नीट करावयाचीं नाहींत, असा त्यानें दृढ निश्चय केला असावा. ह्यांतलें शेवटचें अनुमान जर खरें असेल, तर त्याची आणि ह्या पात्राची संगति चांगली जमते. ती अशी. कोणाच्या ही सूचनेवरून आपला लेख फिरावयाचा नाही, असा जान्सनाचा निर्धार असतां, जर कांहीं खरे दोष विच ह्यानें दाविले असते, तर त्यांपासून मनाला नुसतें वाईट मात्र वाटलें असतें; त्याचा दुसरा कांहीं उपयोग झाला नसता; असें पाहिलें असतां, त्याचें पत्र त्याच्या विचारानुरूप दिसतें, हें उघड आहे. ज्या गोष्टीचा उपयोग होत नाही, अथवा करावयाचा नाही, ती घ्यावी तरी कशाला, असें त्याला वाटलें असावें. होय. अशीच एक दुसरी गोष्ट आहे. एक तारूं, तुफान होऊन अंगदीं बुडूं लागले; आंतले बहुतेक सर्व लोक घाबरून रडूं लागले; परंतु, एका मनुष्यास इतकी गाढ निद्रा लागली होती कीं, तो इतक्या ओरडाओरडीनें सुद्धां जागा झाला नाही. तेव्हां जवळच्या एका गृहस्थानें त्यास उठवून ह्मटलें, “अहो, तुम्ही निजतां काय ! गलबत बुडूं लागलें ना ! उठालवकर !” तो मनुष्य चांगला जागा झाल्यावर उठविणारास अतिशयित रागें भरून शिव्या देऊं लागला. त्याला तिसऱ्यानें विचारिलें, “अहो अशा प्रसंगीं तुम्हीं सगळें एकीकडे ठेवून हें काय आरंभिलें आहे ?” तेव्हां त्यानें उत्तर दिलें, “अहो, ह्या मूर्खानें मला कशासाठीं हो उठविलें ? मी जगां

• झाल्यानें हे जहाज बचावणार आहे काय. ? मला उठविलें नसतें तर मी बुडेंपर्यंत आनंदाच्या निद्रेंत स्वस्थ राहिलों असतो. ! आतां गलबत बुडेपर्यंत व्यर्थ तळमळ करावी लागणारकीं नाहीं. ! आणि ती ह्या मूर्खाच्या वेडेपणामुळे. !” ह्यासारखा जान्सनाचा अभिप्राय दिसतो. असो.

इ० स० १७५५ त त्याचा कोश छापून तयार झाला. आणि त्याच सुमारास विद्वत्ताप्रदर्शक एक पदवी आक्सफोर्डच्या विद्वत्सभेनें त्यास दिली.

इ० स० १७६३ च्या आरंभींच जान्सनाची आणि वास्वेलची प्रथम भेट झाली. तेव्हांपासून स्नेह वाढतां वाढतां ते दोघे जोवलग मित्र झाले. वास्वेल हा जान्सनास केवळ देवाप्रमाणें मानित असे. त्या उभयतांचा एकत्र सहवास फार दिवस झाला. पुढें वास्वेलानें जान्सनाचें चरित्र लिहिलें. तो ग्रंथ मोठा आहे. त्यांत जान्सनाचा पत्रव्यवहार, व त्याच्या बोलण्याचा कोटिक्रम, हे जितके उपलब्ध होते, तितके दिले आहेत. त्यांपैकीं समयोचित भाषणांतली वादविवादाची शैली, आणि हातीं घेतलेला पक्ष स्थापित करण्याची शक्ति, ह्या उत्तम प्रकारें दिसून येतात. त्यानें अनेक ग्रंथ लिहिले, ते सर्वमान्य आहेत. त्यांविषयीं आह्मीं येथें फार बोलत नाहीं. कारण, त्याच्या समयोचित भाषणांच्या मासल्यांनीं आपल्या सहृदय वाचकांचें मनोरंजन करावें, असा आमचा फार हेतु आहे. तो एके समयीं पापापुण्याविषयीं बोलत असतां ह्मणाला, “कृत्याचें वदेवाईटपण कृत्याच्या स्वरूपावरून समजूं नये; तर तें तें करण्याच्या हेतूवरून ओळखावें. समजा, एक भिकारी चालला आहे, त्याचें डोकें फोडण्याच्या हेतूनें मीं मोठ्या जोरा-

ने एक रुपया त्याजकडे फेंकिला; तो त्याने झेलिला आणि त्याचे दाणे घेऊन खाल्ले. ह्यांत, माझ्या रुपयाने त्याचे बरे झाले खरे; तरी, त्याला ताप दिल्याचे पाप माझ्या माथां यावयास चुकले नाही. कारण, हेतु पापमूलक होता. त्याप्रमाणे, धर्माची कृत्ये जी आहेत, तीं श्रद्धापूर्वक जर आपण केलीं नाहीत, तर तीं आपणास कधीही उपयोगी पडावयाचीं नाहीत. ” खरे आहे.

एके वेळीं एका ऐरिश मनुष्यापाशीं मनुष्याच्या काळेपणाविषयीं जान्सन वादविवाद करित होता. तेव्हां तो ह्मणाला, “मनुष्याच्या काळेपणाचीं कारणे तीन सांगतात; तीं हीं; काळे लोक ते हामचे वंशज असावे, हें एक; देवाने प्रथमच, काळे आणि गोरे असे दोन प्रकारचे लोक निर्माण केले, असे समजतात, हें दुसरें; आणि उष्णतेच्या तापामुळे मनुष्याची कातडी करपून काळी होते, हें तिसरें. ह्याविषयीं प्राणिविद्यावेत्त्यांनीं पुष्कळ वादविवाद केले आहेत; पण, त्याचे खरे कारण अमुकच आहे, असें अद्याप ठरले नाही. ”

एके समयां वास्वेलपाशीं त्याच्या एका मित्राने ह्मटले कीं, आपण अमक्या नाटकाला वाईट ह्मणतो मात्र, पण तसें देखील आपणाला लिहितां येणार नाही. ही गोष्ट वास्वेलाने जान्सनास सांगितली. तेव्हां जान्सन ह्मणाला, “अंः, छिः, हें ह्मणणे कांहीं बरोबर नाही. तुझाला नाटक जरी लिहितां न आले, तरी वाईटाला वाईट ह्मणण्यास कांहीं चिंता नाही. सुताराने मेज जर वाईट करून दिले आहे, तर त्याला वाईट ह्मणण्यास आपणाला मेज करतां आले

पाहिजे असा अर्थ नाही. कारण, मेज करणे हा मुळीं आपला धंदाच नव्हे. ”

इंग्लंडच्या राज्यव्यवस्थेमध्ये असा एक सिद्धान्त समजतात कीं, “ राजाच्या हातून कधीं अन्याय होत नाही. ” ह्याविषयीं जान्सन आणि त्याचा मित्र गोल्डस्मिथ ह्यांचे एकदां बोलणे झाले. तेव्हां गोल्डस्मिथ ह्यानें असा आग्रह धरिला कीं, “ जे नीतिदृष्ट्या खोटे आहे, ते राज्य-व्यवहारदृष्ट्या खरे ठरावयाचे नाही. ह्मणजे, राजा, स्वाधिकारपरत्वे, बरेवाईट करण्याचा हुकूम देण्यास समर्थ आहे; तेव्हां साक्षात् क्रियेवरून विचाराने पाहिले असतां राजाचे हातून अन्याय होतो, असें ह्मटल्यास चिंता नाही. ” त्यावर जान्सनाने उत्तर केले, “अहो, क्षणभर तुझीच जरा विचार करा. पहा, आपल्या राज्यरचनेमध्ये, राजा ह्मणजे सर्वांत श्रेष्ठ, सर्वांत मोठा, असा मानिलेला आहे. त्याची योग्यता इतर सर्वांहून फार मोठी आहे. त्याची चौकशी करावी, असा अधिकार कोणासही नाही. आणि ह्मणूनच राजाचे हातून अन्याय व्हावयाचा नाही, असें आम्ही समजतो. ह्मणजे, राज्यांत अपराध घडतील, त्यांची यथायोग्य चौकशी होणे हे आवश्यक आहे; आणि श्रेष्ठत्वाच्या नात्यानें राजाच्या हातून घडलेल्या अपराधाची चौकशी होण्यास मार्ग नाही; तेव्हां राजाच्या हातून अपराध होत नाही, असें घेऊन चालणे हे बरे नव्हे काय ? ”

इ० स० १७६३ च्या जुलै महिन्याच्या १४ व्या तारखेस त्याचा मित्र वास्वेल हा त्यास भेटावयास गेला. त्या दिवशीं पाऊस पडत असून हवा अगदीं सर्द झाली होती

तिजविषयीं गोष्ट निघाली, तेव्हां वास्वेल हणाला, “ह्या हवेनें मला आज कसेंचेच झालें आहे; मला कांहीं हुशारी वाटत नाही; तरी ही हवा झाडांझुडपांस आणि शेतभा-
तांस फार उत्तम आहे.” तें ऐकून जान्सन हणाला, “अहो, ही हवा वनस्पतींस चांगली आहेना. ? वरें तर; त्या वनस्प-
ति जे प्राणी खातात त्यांस, आणि ते प्राणी जे कोणी
खातात त्यांस, ह्या उभयतांसही परंपरेनें ती सुखावह होईल.”

दुसरे एके वेळीं जान्सनास—

वास्वेल.— अहो, माझा बाप तुझापेक्षां वृद्ध आहे
असें नाही; दिपून जाण्यास तुमच्यापेक्षां विद्येनें किंवा यो-
ग्यतेनें फार मोठा आहे असें नाही; आणि सभ्यही उत्तम
प्रतीचा आहे; असें असतां त्याच्यापेक्षां तुमच्या सहवासांत
मला वरें वाटते, आणि माझा काळ विशेष आनंदानें जातो,
ह्याचें कारण काय. ?

जान्सन.— अहो, मी सर्व लोकांत मोकळा राहतों,
त्यांचीं मते काय आहेत तीं पाहतों, आणि त्यांप्रमाणें मी
आपलीं मते बदलून त्यांशीं वागतों. आणि तुमचा बाप ह्या
देशाच्या एका कोपण्यास न्यायाधीश आहे; तो जुना आहे;
आणि त्याचीं जुनीं मते आहेत तशीं आहेत; हे एक का-
रण. आणि दुसरें एक असें आहे कीं, पितापुत्रांचें बहुत-
करून जमत नसते; कारण, पिता पुत्रावर आपला हुकूम
चालवावयास पाहतो, आणि पुत्र स्वतंत्रपणें वागूं इच्छितो.

वास्वेल.— माझा बाप मला वकील होण्याविषयीं अति-
शयित आग्रह करील असें दिसते. तें मला आवडणार नाही.

जान्सन.— अहो तुझांस इतकी धास्ती वाळगण्याचें
कारण नाही. तो, फार झालें तर, तुझाला वकील व्हा इत-

कें सांगेल; परंतु त्या कामांत तुझांकडून फार मेहनत कर-
विणें हें त्याच्या हातीं नाही. तुझाला माहीत आहेना, घो-
डा पाण्यावर नेण्यास एक माणूस पुरतो, परंतु तो पाणी
पिई असें करण्यास वीस माणसें सुद्धां पुरावयाचीं नाहीत.
तुही त्याच्या इच्छेप्रमाणें वागलां नाहीं, तर त्याला वाईट
वाटेल ही गोष्ट खरी आहे; पण त्यापासून दुसरें कांहीं
व्हावयाचें नाही. व्यवहार चालण्यास कायद्याचें ज्ञान जि-
तकें आवश्यक आहे, तितकें संपादण्याविषयीं त्यानें जर
तुझांस आग्रह केला, तर तो वाजवी आहे, असें ह्मटलें
पाहिजे.

पुढें दुसरे एके प्रसंगीं गोष्टी निघतां निघतां जान्सन
ह्मणाला, “ दया ही मनुष्याला स्वभावतः मूळचीच अस-
ते, असें नाही. मुलें फार क्रूर असतात; त्यांप्रमाणें रानटी
लोकाही फार क्रूर असतात. दयालुत्व हें मग प्राप्त होतें,
आणि तें विचारानें व अभ्यासानें वाढतें. प्राणी विपत्तींत
तडफडत दृष्टीस पडला असतां वाईट वाटतें, ही गोष्ट खरी
आहे; तथापि तेव्हां आपले मनांत दया असते असें नाही.
प्राण्यांस दुःखमुक्त करण्याची इच्छा आपणांस होईपर्यंत
आपले ठायीं दया नसते, हें खचित समजावें. एकाद्या ठि-
काणीं भोजनास जाण्याचा वेळ अगदीं टळून जात अस-
ला, तर आपण गाडीवाल्यास गाडी संपाद्यानें हांकायास
सांगतो; त्यानें घोड्यांस चपाचप चाबूक ओढिले, आणि
जर आपलें लक्ष त्यांजकडे गेलें, तर त्या गरीब प्राण्यांस
दुःख होतें ह्मणून वाईट वाटतें खरें; पण आपण त्यास
पुरे ह्मणत नाहीं. इतकेंच केवळ नव्हे; तर जरा आणखी
‘जलद चालूं दे ह्मणून सांगतो. !!’

मनुष्याच्या स्थितीच्या उच्चनीचत्वाविषयी गोष्टी चालल्या असतां, देम्पस्तर ह्याचें मत असें पडले कीं, सुज्ञ मनुष्यांस संपत्ति आणि पदवी, हीं कांहीं नाहींत; तर, त्यांनीं मनुष्याची योग्यता त्याच्या अकलेच्या मानाने कमजास्त समजावी. त्यावर जान्सन ह्मणाला, “जर मनुष्य रानटी असून जंगलांत एकटा राहात असला, तर त्याविषयीं तुमचें ह्मणणें कदाचित् शोभेल; परंतु, आपणां सुधारलेल्या ज्ञानसंपन्न लोकांत आपण सर्व प्रकारीं परस्परांवर अवलंबून आहों; इतर मनुष्यांनीं आपणांस चांगलें ह्मटलें तरच आपणांस सुख व्हावें, एरवीं होऊं नये, अशी आपली स्थिति आहे. आणखी असें पहा कीं, ह्या सुधारलेल्या लोकांत नुसत्या बाह्य स्वरूपावरून देखील मनुष्यास मान मिळतो. हे अज्ञानमूलक आहे, असें तुम्ही पाहिजे तर ह्मणा; परंतु, साधारण रीति आहे ती सांगितली. आपल्या महा भजनालयास कांहीं अपाय घडून जर त्याची धूळ झाली, तर, त्या धुळींतल्या एका कणाविषयीं आपले मनांत कांहीं तरी येईल काय ? कांहीं नाहीं. त्याप्रमाणेंच मनुष्याच्या सुखावस्थेचें आहे. ह्मणजे, तिचे घटकावयव अनेक आहेत. त्यांतला एकेक अवयव जर वेगळा वेगळा पाहूं लागलों, तर तो अगदीं यःकश्चित् दिसेल. सुधारलेल्या लोकांत तुम्हांला पसा जसा उपयोगीं पडेल, तसा सदुण उपयोगीं पडावयाचा नाहीं. अनुभव घेऊन पहा. बाहेर रस्त्यावर जाऊन, एका मनुष्यालां तुम्ही एक रुपया द्या, आणि दुसऱ्या एकाला नीतिशास्त्रावर एक उत्कृष्ट व्याख्यान द्या, आणि मग तुम्हांला मान अधिक कोण देतो तें पहा! नुसतें जगण्याकरितां खायचें प्यायचें, असें जर ह्मणाल, तर

एका मनुष्याला एका वर्षाला तीस रुपये बस आहेत. लणजे, कसे तरी पोटभर खायाला मिळेल, कोठे तरी, वारा, पाऊस न लागे अशा जागी राहायाला सांपडेल, आणि पाहिजे असल्यास, वैलाच्या कातड्यासारख्या लठ्ठ कापडाचा चांगला टिकाऊ आंगरखा घेतां येईल; इतकी तजवीज तीस रुपये सालांत निघेल, आणि मनुष्याचा जीव वांचून निर्वाह चालेल. आतां ह्याहून जो अधिक खर्च करणें तो लौकिकार्थ होय. साहाशें रुपयांचें ज्यास दर सालचें उत्पन्न असतें, त्यास बराच मान मिळतो; तेंच साहाजारांचें असलें लणजे त्याहून अधिक मिळतो; ह्याप्रमाणें सन्मानाचें मानें द्रव्याच्या मानाप्रमाणें वाढत जातें, ह्यांत कांहीं संशय नाही. ज्याचे जवळ द्रव्य पुष्कळ आहे, तो, कदाचित्, ज्याचे जवळ द्रव्य थोडें आहे, त्यापेक्षां अधिक सुखी नसेल; परंतु त्यास दुसरीं अनेक कारणें असतात. परंतु, सुधारलेल्या लोकांमध्ये, ज्याचे जवळ द्रव्य पुष्कळ, तो बहुधा सुखी असतो. कारण, द्रव्याचा सद्व्यय केला असतां, त्यापासून सुख झाल्यावांचून बहुधा राहात नाही. वस्तुतः पाहिलें असतां, द्रव्याचा स्वतः सिद्ध उपयोग कांहींएक नाही. योग्य खर्चाच्या द्वारे तें आपण लोकांस द्यावे, तेव्हांच त्यापासून आपणांस सुख प्राप्त होतें, एरव्हीं होत नाही. मनुष्यास नवीन गोष्टी सांगण्यांत एक प्रकारची हौस वाटते; आणि कोणत्याही विषयाच्या असत्पक्षाविषयीं बोलूं लागलें असतां, तशा गप्पा पाहिजेत तितक्या मारत्यं येतात. ह्यासाठीं मी लहानपणीं बहुधा असत्पक्ष घेऊन वाद करीं, आणि तेणेंकरून मला त्याजवर हव्यातशा नवनव्या कल्पना चालवायास सांपडत. संपत्ति आणि बाह्यस्वरूप

ह्यांच्या विरुद्ध ज्या गोष्टी सांगतां येतात, त्यांपेक्षां अधिक अनुकूल गोष्टी दुसऱ्या कोणत्या एकाद्या विषयाविषयीं सांगतां येणार नाहीत असें नाहीं. पहा, उदाहरणार्थ चोरी घेऊं. चोरी करणे हा अपराध आहे, असें कां समजावें. ? आपणांस ठाऊक आहे कीं, लोकांपाशीं जी फार संपत्ति जमते, ती कांहीं तरी अन्यायाचरण केल्याशिवाय जमत नसते. वरें, ही जर गोष्ट खरी आहे, तर अशी अयोग्य प्रकारें संपादिलेली संपत्ति कोणाएकास यथेच्छ उपभोगूं देणें, हें योग्य आहे काय. ? उघड आहे, कीं योग्य नाहीं. वरें तर मग अशी संपत्ति चोरणें ह्यांत मोठा दोष तो कोणता, आणि पाप तें काय. ? आणखी दुसरें असें समजा कीं, द्रव्याच्या सांप्रतच्या मालकास द्रव्याचा उपयोग योग्य रीतीनें करतां येत नाहीं; आणि दुसऱ्या एकास त्याचा उपयोग उत्तम समजत आहे; तर, ह्या दुसऱ्यानें त्या धनवानाचें द्रव्य चोरिलें असतां, तें कृत्य चांगलें झालें असें कां समजूं नये. ? परंतु चोरी करणें हें फार वाईट आहे, असें सर्व जगाच्या अनुभवास आलें आहे. तें इतकें कीं चोरास फांशीं देण्यास जनांस कांहीं एक संकोच वाटत नाहीं. मी अति दरिद्री असून ह्या शहरामध्ये दारोदार हिंडत होतो, तेव्हां दरिद्रावस्था ही फार चांगली आहे, हें मी मोठ्या प्रयत्नानें सिद्ध करीत असें; तथापि, आपण अगदीं कंगाल आहों, असें मनांत येऊन मला वाईट वाटल्याशिवाय राहात नसे. दारिद्र्य हें वाईट झालें, असें सिद्ध करण्यास ज्या गोष्टी आपण सांगतो, त्यांवरूनच, दारिद्र्य हें फार वाईट आणि दुःखप्रद आहे, असें उघड होतें. अहो, तुम्ही पुष्कळ संपत्ति मिळवा ह्मणजे तुम्हांस सुख होईल, असें लोकांस शिकविण्यास को-

णास श्रम करावे लागतात काय. ? राजाला दुःखे आणि संकटे कोणतीं असतात, हे पुष्कळ लोक जाणतात; तरी त्यांचे पद आपणांस मिळावे, अशी त्यांची इच्छा असते. !”

एक अतिप्रसंगी ग्रंथकार मोठमोठ्या मुत्सदी लोकांची बरोबरी करीत असे, त्याची गोष्ट वास्वेलाने जान्सनास सांगितली; तेव्हां तो हणाला, “अहो, एकादा चाह्यार जर त्या ग्रंथकाराची बरोबरी करण्याकरितां एकदम त्याजपार्शीं येऊन बसला, तर, तो त्याजकडे डोळे फाडून पाहू लागेल. तेव्हां चाह्याराने त्याला हणाने, एवढे डोळे वटारून तुम्ही मजकडे कां पाहतां. ? मी देखील देशाच्या उपयोगी पडत आहे. माझ्या मेहनतीचे मोल मला मिळते, ही गोष्ट खरी आहे; तसें तुमच्या मेहनतीचे मोल तुम्हांलाही मिळत आहे; परंतु, तुम्हीं लोकांचे जें काम करितां, तें इतकें अवश्यक नसून, माझ्यापेक्षां तुम्हांस पैसा अधिक मिळतो, एवढेंच वाईट वाटते. पहा, तुमच्या पुस्तकांचाचून लोकांचे इतकें अडावयाचे नाही; पण माझ्या जोड्यांसाठीं त्यांचे खचीत अडेल. अशा प्रकारचीं ब्रोलणीं होऊन श्रेष्ठ कोण, ह्याविषयीं नित्य तंटा चालला असता. परंतु, ह्याचा निकाल लोकांमध्ये आज कितीएक वर्षांपूर्वीच होऊन चुकला आहे. आणि त्याप्रमाणे वहीवाट चालली आहे, हणून वरें. नाही तर अतिशयित मत्सर माजला असता. !”

दुसऱ्या एका वेळीं गोष्टी चालल्या असतां जान्सन हणाला, “सर्व मनुष्यांमध्ये शाळेतला विद्यार्थी हा सुखाचा प्राणी होय.” वास्वेलाने प्रतिपक्ष केला कीं, सर्वामध्ये प्रौढ मनुष्य सुखाचा होय. त्यावर जान्सनाने उत्तर दिलें, “अहो, जे काममध्ये मनुष्याची छिः थू होते, त्यापेक्षां, मुलास शाळेम-

ध्ये चार फटके सोसावे लागतात, हें फार कठीण नाही. मनुष्याला आपल्या अब्रूची काळजी निरंतर वाहावी लागते. आणि ती अब्रू ज्या ज्या मानाने अधिक असते, त्या त्या मानाने काळजीही अधिक करावी लागते." खरे आहे.

इ० स० १७६३ च्या जुलै महिन्याच्या २६ व्या तारखेस हवा अगदीं सर्द झाली होती. त्या वेळीं वास्वेल हा जन्सनाकडे गेला; आणि ह्मणूं लागला कीं, आज ही अशी हवा पडल्यामुळे कांहीं सुचत नाही, कांहीं काम होत नाही, आणि प्रकृति विघडली आहे. त्याजवर जन्सनानें उत्तर दिलें, "हें संगळें काल्पनिक आहे; आणि वैद्यांनीं तर तें फारच फुगविलें आहे. मासा जसा पाण्यांत राहतो, तशीं मनुष्ये हवेमध्ये असतात. ह्मणजे, जितक्या जोरानें हवा त्यांचे शरीरास वरून दाविते, तितक्याच जोरानें अतिली हवा तिचें वजन सांवरून धरिते. ज्यांना घराबाहेर काम करावें लागते, त्यांस अशा वाईट हवेपासून कांहीं इजा होत असेल खरी. चांगली हवा असतां घराबाहेर काम जसें होतें, तसें वाईट हवा असतां होत नाही, हेंही खरें आहे. तथापि, सुतार, लोहार, शिंपी, इत्यादि घरांत कामें करणारे लोक, पाऊंस वगैरे नसून हवा स्वच्छ असतां जितकें काम करितील, तितकें काम, पाऊंस वगैरे पडत असला आणि हवा सर्द झाली असली तरी करूं शकतील. ज्यांची प्रकृति अति नाजूक आहे, त्यांस कदाचित् अशी हवा घरांत सुद्धां वाधेल; परंतु, साधारण प्रकृतीच्या मनुष्याला कांहीं देखील वाटणार नाही."

तारीख ३ माहे जुलै सन १८६३ रोजीं सकाळीं वा०

स्वेल हा काकर नामक पंथाच्या लोकांच्या भजनालयांत गेला होता. तेथे एका स्त्रीने धर्मोपदेश केला. तेथली सर्व हकीकत त्याने जान्सनास त्याच दिवशीं, सांगितली. तेव्हां तो हणाला, “स्त्रीचे धर्मोपदेश करणे हे कुत्र्याच्या मागच्या पायांवर चालण्यासारखे आहे. हणजे ते जरी चांगले होत नाहीं, तरी, आधीं मुळीं ते होते, ह्याचाच तुझाला चमत्कार वाटतो. !”

इ० स० १७६४ त वास्वेल हारविच येथे गेला. तेव्हां त्याजबरोबर जान्सन होता. ते उभयतां तिकडे बरेच दिवस फिरले. नंतर जान्सन लंडन शहरां परत आला. त्याने वास्वेलस विद्याभ्यासाविषयीं लंडनाहून एक पत्र लिहिलें. त्यांत एके ठिकाणीं त्याने असें ह्मटलें आहे.—

“तुझीं कोणता अभ्यास करावा, ह्याविषयीं मीं तुझांस लिहिले. अशी तुमची इच्छा असेल, तर सृष्टिजन्य ईश्वरज्ञान ह्या विषयाचा तुझीं अभ्यास करा, असें मी सांगणार नाहीं. कारण, परमेश्वराची इच्छा जाणण्याचा प्रयत्न करावा किंवा न करावा, हा मुळीं प्रश्नच नाही, हणजे ह्याविषयीं संशय नको.”

“ह्यास्तव, जे विषय इच्छेस आल्यास शिकावे किंवा न शिकावे असे आहेत, त्यांविषयीं मात्र येथे विचार करूं. तुझीं कायदे शिकावे, अशी तुमच्या तीर्थरूपांची इच्छा आहे, आणि प्राचीन भाषा शिकाव्या असा तुमच्या मनाने नाद घेतला आहे. ह्यास्तव तुझीं हे दोन्ही विषय स्वहावे हे मला योग्य दिसते. मुक्काम पडेल त्या ठिकाणीं निदान कांहीं तास तरी पुस्तकांत घालवा. मन लागत नाहीं असें तुझीं हणतां, त्याचा अर्थ इतकाच कीं, लाभहानी-

च्या आशाभयाने घडोघडी अनेक प्रकारचे विचार प्रबलदुर्बलत्व पावून, चित्त, त्यांच्यांत लडवडत असते. ते कोणत्या एका ठिकाणी राहत नाहीं.”

आतां हा विषय बराच लांबला, ह्मणून जरा आटपता घेतला पाहिजे. ह्या सुमारास जान्सनाचे वय चौपन पंचावन वर्षांचे होते. त्याचे पुढचे चरित्रही फार चित्तवेधक आहे. ते पुढच्या भागां सादर करूं.

भाग दुसरा.

जान्सनाचा मित्र वास्वेल हा प्रवासास गेला होता, असें मागच्या भागांत सांगितलें आहे, ती इ० स० १७६६ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत लंदनास परत आला. त्याची आणि जान्सनाची भेट झाली तेव्हां उभयतांस परम संतोष झाला. जान्सन हा पहिल्यापासून धार्मिक होत्राच. त्यांत, त्याचे जसजसे वय होत गेलें, तसतशी ती त्याची वृत्ति वाढत चालली. तो एके वेळीं ह्मणाला, “जे लोकहिताचीं कामें करून दमले आहेत, अथवा तीं करण्यास ज्यांस सामर्थ्य नाहीं, त्यांनीं आपले दिवस मठांत घालवावे, हा मठांचा मुख्य उपयोग आहे; नाहीं तर, मला वाटते कीं मठ ह्मणजे आवश्यक आहेत असें नाहीं. लोकौपयोगीं कामें करणें हे आपलें मुख्य कर्तव्य होय; ते झालें ह्मणजे, आपल्या आत्म्यास अंतीं उत्तम गति कशी प्राप्त होईल, ह्या गोष्टीकडे आपलें सर्व लक्ष लागावें. तरुण होतकरू मनुष्यांनीं इतर कामें सोडून मुक्तिप्राप्तीच्या उद्योगास लागावें, हे आवश्यक आहे असें नाहीं, अथवा योग्यही नाहीं.”

गोल्डस्मिथ ह्मणून एक नामांकित इंग्लिश ग्रंथकार
जान्सनाच्या मित्रमंडळींत होता. तो आणि वास्वेल हे ए
के दिवशीं त्यास भेटण्यास त्याचे घरीं गेले. तेव्हां
जान्सनास.—

गोल्डस्मिथ.— नाटकांकडे जसें आपलें लक्ष पूर्वीं फा
र असे, तसें आतां नाहीं वाटते. ?

जान्सन.— होय. नाहीं खरें. मनुष्याची रुचि वय
परतें अगदीं बदलून जाते. आठ दहा वर्षांच्या मुलाला
खुळखुळ्यांत कांहीं मौज नाहीं असें वाटूं लागते. आणि
ह्याताच्या मनुष्यास तरुणपणाच्या इप्कांत कांहीं नाहीं
असें वाटते. हा आयुष्यमार्ग जसजसा आपण कमीत
जातो, तसतशा, ज्या वस्तु एके समयीं अतिशयित प्रिय
असतात, त्या, दुसरे वेळीं अगदीं नीरस भासतात. मग त्यांचें
ओझें होतें ह्मणा, अथवा, त्यांपेक्षां चांगल्या अशा दुसऱ्या
सांपडतात ह्मणून ह्मणा.

वास्वेल.— पण आतां आपण कांहीं लिहित कां नाहीं. ?

गोल्डस्मिथ.— होय. आपण कांहीं लिहिलें पाहिजे
खचीत.

जान्सन.— नको आतां. आतां मी आणखी लिहि
लेंच पाहिजे असें नाहीं. मनुष्याला एकादें काम जितकें
करतां येत असेल, तितकें त्यानें केलेंच पाहिजे असें नाहीं.
मनुष्यानें आपल्या आयुष्याचा कांहींतरी भाग केवळ आ
पले हिताकरितां असा घालविला पाहिजे. पुष्कळ लुढाया
मारल्यावर जर कोणी शूर पुरुष स्वस्थपणांत काळ घाल
विण्यास चाकरी सोडून देऊन एकीकडे एकाद्या खेड्यांत
जाऊन राहिल, तर त्यास दोष देणें योग्य नाहीं. पुष्कळ

कामकाज मोठ्या शहरामध्ये केल्यावर जर कोणी वैद्य, स्वस्थपणासाठी खेड्यांत जाऊन राहिल, आणि कमी काम करील, तर त्यास काय ह्मणून शब्द लावावा ? त्याप्रमाणे, मी संभाषणाने होईल तितके जनहित करित आहे.

बास्वेल. -- तरी, आपणांस कांहींएक न लिहिण्यापेक्षां लिहिण्यांत विशेष आनंद वाटत नाही, ह्याचें मला मोठें नवल वाटते !

जान्सन. -- सुखेनैव वाटो !

जान्सनाच्या चरित्रांत ज्या कितीएक मोठ्या गोष्टी आहेत, त्यांपैकी एक गोष्ट १७६७ च्या फेब्रुआरी महिन्यांत घडली. ती अशी. जान्सन हा मोठा विद्वान् आहे, अशी विलायतेमध्ये चोहींकडे प्रसिद्धी झाली होती. ती इतकी की, तेव्हां तिसरा जार्ज हा राजा तेथच्या गादीवर होता, त्यासही जान्सनास पाहण्याची इच्छा उत्पन्न झाली. ओल्ड बकिंगह्याम नामक राजवाड्यामध्ये, ह्मणजे जेथे राजा राहात असे तेथे एका खोलींत एक मोठें पुस्तकालय होते, तेथे जान्सन हा वाचण्याकरितां आणि अभ्यास करण्याकरितां येत असे. त्या पुस्तकालयावर मुख्य कामदार बर्नार्ड ह्मणून एक गृहस्थ होता. त्यास बोलावून नेऊन राजानें असे सांगितलें कीं, पुनः जेव्हां जान्सन पुस्तकालयांत येईल, तेव्हां मला तावडतोब कळवा. त्याप्रमाणे, जान्सन येऊन वाचण्यांत आणि विचारांत मग्न झाल्यावर, खोला न कळवितां बर्नार्ड ह्यानें हळूच जाऊन राजास श्रुत केलें. राजा पुस्तकालयांत येऊन गुपचूप उभा राहिला. जान्सन हा विचारांत गढला होता, त्यास बर्नार्ड ह्यानें जवळ जाऊन कानांत सांगितलें कीं, "अहो

सरकारस्वारी आली आहे.!” तें ऐकतांच जान्सन दचकून उठून उभा राहिला. तो राजा त्याजपार्शीं आला, तेव्हां त्यानें मोठ्या आदवीनें त्याचा सत्कार केला. आणि राजा मोठ्या प्रीतीनें त्याजपार्शीं बोलूं लागला. इकडच्या तिकडच्या अनेक गोष्टी झाल्यावर राजा जान्सनास ह्मणाला, “आपण सध्या कांहीं लिहित आहां काय ?” जान्सनानें उत्तर दिलें, “नाहीं, कांहीं नाहीं. कां कीं, मला जें काय कळत होतें, तें मीं जनांस विदित केलें आहे; मला आणखी ज्ञान मिळविण्यास आणखी वाचिलें पाहिजे.” त्यावर राजा ह्मणाला, “पण आपण बहुतकरून कोणाच्या गोष्टी उतरून घेत नसतां; जें लिहितां तें बहुधा स्वकल्पनेचें नवेंच कांहीं तरी असतें.” त्यानंतर जान्सन बोलला, “तसें असेल कदाचित्. परंतु, ग्रंथकार ह्या नात्यानें माझे जें कर्तव्य ह्मणून मला वाटतें, तें मीं करून चुकलों आहे.” ह्यावर राजा ह्मणाला, “होय. तुम्हीं जर इतकें उत्तम न लिहितां, तर, तुम्हीं आपलें कर्तव्य करून चुकलां, आणखी कांहीं एक करण्याचें कारण नाहीं, असें मला सुद्धां वाटलें असतें.” ह्यावरून, जान्सनाच्या लेखांविषयीं राजाचा अभिप्राय काय होता, तो सहज दिसून येतो.

‘आपल्या प्रभूकडून एवढा मान मिळणें हें मनुष्यास अत्यंत भूषणप्रद होय. ह्या लाभापुढें दुसऱ्या कोणत्याही लाभाची विशेष मातब्बरी नाहीं. खुद्द जान्सन देखील ही गोष्ट आपल्या मित्रमंडळींत मोठ्या डौलानें सांगून असे.

वकीलीच्या धंद्याविषयीं एके दिवशीं गोष्टी निघाल्या. तेव्हां जान्सनासः—

बास्वेल. — महाराज, वकीलीचें काम करीत असतां,

अत्यंत नीतिमान् मनुष्याच्या मनास कधीं कधीं मोठी अडचण पडत असेल, नाहीं बरें ?

जान्सन. — ती कसली बरें ? जर त्यानें आपलें काम योग्य रीतीनें बजाविलें, तर कांहीं एक अडचण पडावयाची नाहीं. हव्या तशा गप्पा मारून आपल्या अशीलांस फसवूं नये, आणि न्यायाधीशास खोटी गोष्ट सांगूं नये, ह्मणजे झालें.

बास्वेल. — पण, जो पक्ष असत् आहे असें तुम्ही जाणतां, तो घेऊन भांडण्याविषयीं आपण काय ह्मणतां ?

जान्सन. — पक्ष सत् आहे, किंवा असत् आहे, ह्याचा निर्णय करणें न्यायाधीशाकडे आहे, वकीलाकडे नाहीं; ह्मणजे, अमुक पक्ष असत् आहे, असें न्यायाधीशानें ठरविल्याखेरीज त्यास असत् ह्मणतां येत नाहीं. वकीलानें ज्या खऱ्या खऱ्या गोष्टी असतील त्या न्यायाधीशास कळवाव्या, एवढेंच त्याचें काम आहे. आपला पक्ष अशक्त आहे, असें वकीलाच्या मनांत येण्यास मुख्य कारण ह्मटलें असतां प्रमाणांची निर्बलता होय. पण तेवढें बस नाहीं; कारण, ज्या प्रमाणांवरून एकाद्या गोष्टीविषयीं वकीलाच्या मनाची खातरी होत नाहीं, त्या प्रमाणांवरून त्या गोष्टीविषयीं न्यायाधीशाची खातरी होणार नाहीं ह्मणून कशावरून ? बरें, अशी जर त्याची खातरी झाली, तर वकीलाचें मत भ्रान्तिमूल होतें, आणि न्यायाधीशानें केलें तें बरोबर केलें, असें होईल कीं नाहीं ? न्याय निवडणें हे न्यायाधीशाचें काम आहे. अमुक पक्ष असत् आहे, असें जरी वकीलास वाटलें, तरी त्यानें त्या मतावर अवलंबून राहूं नये. तर, त्यानें, ज्या खऱ्या गोष्टी असतील त्या न्यायाधीशास

ऐकवाव्या, आणि त्यांवरून जें त्यांचें मत पडेल तें खरें समजून चालावें, एवढेंच वकीलाचें काम आहे.

बास्वेल. — अहो, पण मनांत खरोखर आवेश नसून, आवेश दाखवून बोलणें, अथवा, वास्तविकपणें आपला अभिप्राय एक असून, दुसरा भिन्न अभिप्राय प्रदर्शित होई असें भाषण करणें, हें अत्यंत नीतिमान वकीलाच्या सदाचार अंतःकरणास दोषास्पद नव्हे काय. ? ह्मणजे, असावें एक आणि दाखवावें एक, ही लबाडी नव्हे काय. ? वरें, असें असत्याचरण न्यायसभेमध्ये जो मनुष्य करील, तो तसें असत्याचरण साधारण इतर लोकांशीं अथवा आपल्या मित्रांशीं करणार नाहीं, असें कशावरून ह्मणावें. ?

जान्सन. — आपल्या मित्रांशीं असें कोण कशासाठीं वागेल. ? आपणां सर्वास माहित आहे कीं, वकीलाचा जो आवेश असतो, तो खरीद केलेला असतो, मूळचा स्वाभाविक नसतो; ह्मणजे त्यासाठीं असीलानें पैसा भरलेला असतो. ही खरी गोष्ट जर सर्वत्र प्रसिद्ध आहे, तर वकीलाकडे असत्याचरणाचा दोष तो कसा येतो. ? तो आवेश आणि तें आचरण तेवढ्या प्रसंगापुरतें असतें; तो वेळ गेला ह्मणजे वकील आपल्या मूळस्वभावाप्रमाणें वर्ततो. तो सर्व ठिकाणीं आपला वकीलीचा वाणा बाळगीत नाही. पैसा मिळविण्यासाठीं, खालीं डोकें वर पाय करून हातांवर चालणारा जो मनुष्य आहे, तो, घडोघडो, इकडे तिकडे जातां येतां तसा चालतो काय. ?

ह्या वेळेपर्यंत जान्सनाचीं पुष्कळ पुस्तकें प्रसिद्ध होऊन, तो मोठा ज्ञाता आहे, असें सर्वास वाटूं लागलें. आणि शिवाय राजाची ओळख पूर्वी जालीच होती. तेणेंकरून,

लंदन येथे एका नवीन पाठशाळेत त्याला प्राचीन इतिहासाच्या मुख्य गुरूची जागा मिळाली. ही गोष्ट इ० स० १७६९ त घडली.

बास्वेल्याच्या ओळखीच्या एका गृहस्थाने, पहिली वायको मेल्यामुळे दुसरे लग्न केले, त्यावरून त्यास—

बास्वेल.— अहो, तुम्हीं हे चांगले केले नाही. तुम्हां दुसरे लग्न केले ह्यावरून पहिल्या वायकोचे अगत्य, व तिची तुमची प्रीति कितपत होती, हे सगळे दिसून आले.!

जानसन.— कांही ? असे कां ह्मणतां ? मला वाटते कीं ह्यांनीं पुनः लग्न केल्यानेच ह्यांचे आणि ह्यांच्या पत्नींचे किती प्रेम होते हे स्पष्ट दिसून येते; आणि हे जर हे दुसरे लग्न न करते, तर मात्र ह्यांनीं आपल्या पहिल्या वायकोचा अपमान केला असें झाले असते. ते असे. हे जर हा द्वितीय संबंध न करते, तर, पहिल्या कुटुंब्याने ह्यांस सुख दिले नाही, ह्मणून हे दुसरी वायको करित नाहीत, असे सहज अनुमान झाले असते. परंतु, आतां ह्यांनीं लग्न केले, ह्यावरून एवढे अगदीं उघड होते कीं, ह्यांच्या पहिल्या वायकोने ह्यांस फार सुख दिले आहे; त्या सुखाच्या गोडीने हा द्वितीय संबंध ह्यांनीं केला आहे.

रुशिया देशाची लोकसंख्या दिवसें दिवस वाढत चालली आहे, तेव्हां काळंकरून ते राज्य मोठे होणार, असे कोणी बोलला. ते ऐकून—

लॉरड.— ते लोक हल्लीं आहेत त्यांहून अधिक होतील असे वाटत नाही. सांप्रत काळीं जितकीं मुले त्यांस होतात, त्यांहून जास्त व्हावयाचीं नाहीत. लोकांत प्रजोत्पत्ति अधिक करण्याचा उपाय अज्ञानपर्यंत माझ्या तर को-

ठें समजण्यांत आला नाही. मनुष्यास लग्न करण्यास मोठा विचार अथवा फार शाहाणपण लागतें असें नाही; तर, ती गोष्ट केवळ मनाच्या कलाची आहे.

वास्वेल.— पण देशांतली लोकसंख्या कधीं कमी आणि कधीं अधिक अशी होत नाही काय. ?

जान्सन.— होय. नाही तर. ? पण त्याचीं कारणे अनेक असतात. ह्मणजे अशीं.— कांहीं कारणानें लोक देश सोडून जातात; लढायांत लोक मरतात; अथवा एकाद्या मोठ्या रोगाची सात येऊन पुष्कळ मनुष्ये प्राणांस मुक्ततात. बाकी, मुलें जन्मण्याचें जें प्रमाण आहे, तें बहुतकरून सर्वदा सारखें असतें.

वास्वेल.— पण आतां आपल्या ह्या देशाविषयीं विचार करून पहा. इतकीं शेतकरी कुळें कोणा एका जमीनदाराच्या अगदीं ताब्यांत आणि काचांत असल्यामुळें प्रजोत्पत्तीस कांहीं कमताई पडत नाही काय. ?

जान्सन.— नाही. अगदीं नाही. धान्य जितकें उत्पन्न व्हावयाचें तितकें होतें, आणि तें जितक्या माणसांस पुरावयाचें तितक्यांस पुरतें. ह्यांत कांहीं कमजास्त होत नाही. पण त्यांत इतकेंच आहे कीं, कधीं कधीं लोकांस आपले निर्वाह कांहीं वेगळ्या रीतीनें करावे लागतात. आपण हमेषा असें पाहतों कीं, धान्य महाग झालें कीं मांसाचा भाव उतरलाच. धान्य विकणारे लोकांनीं महागाई करण्याची खटपट चालविली ह्मणजे, त्यांच्याजरी जरा अधिक स्वस्ताईनें धान्य विकण्याचा निश्चय करून बाहेरचे व्यापारी येऊं लागतात. अशा प्रकारें चोहींकडून विपुल धान्य आलें ह्मणजे, गिऱ्हाईक वांटलें जातें. दाणेवाल्यांस

तरी, सावकारांच्या तंगाद्यांवरून वगैरे पैशाची गरज असते. तेणेकरून, आपला माल आर्धो विकण्याच्या बाबत ओढीने ते अदशेर पावशेर अधिक लावितात. अशा प्रकारे धान्याची सस्ताई होत जाते. आणि मग मांस महाग होऊ लागते. सारांश, एकंदरीने सगळ्या खाण्याच्या पदार्थांची सरासरी बरोबर असते. ती सहसा विघडत नाही. लोक पाहिजेत तशा कल्पना करोत. परंतु, जीवव्यापारांची रीत बदलणे हे परम अशक्य आहे, हे लक्षांत ठेवा.

बास्वेल.— पण, महाराज, जमिनीचे दर अतिशयित वाढवून जमीनदार लोक आपल्या शेतकरी कुळांस गांजितात, हे फार वाईट नाही काय ?

जान्सन.— होय. फार वाईट आहे. पण तेणेकरून सर्व देशास पीडा होते असे नाही. झालेच तर थोड्याशा शेतकरी कुळांचे मात्र नुकसान होते. थोडा विचार पहा. शेतकरी कुळांवांचून जमीनदारांचे चालावयाचे नाही; आणि, कांहीं झाले तरी, जमिनीच्या नक्की उत्पन्नापेक्षा अधिक सारा कुळे जमीनदारांस कधी देणार नाहीत. शेतकीपेक्षा इतर व्यापारांत फायदा पुष्कळ होतो, असे त्या कुळांस दिसून आले, हणजे तीं दुकाने घालतील. तेव्हां अर्थात् जमिनी रिकाम्या पडतील. आणि मग, जमिनींस शेतकरी कुळे मिळावीं हणून, जमीनदार लोक साऱ्याचे दर कमी करतील.— इंग्लंडामध्ये जमीन हा एक व्यापाराचा पद आहे. वाण्यास मोल देऊन माल घ्यावा, त्याप्रमाणे इंग्लिश शेतकरी लोक जमीनदारांस सारा देऊन जमिनी घेतात. ह्याहून अधिक त्यांचा संबंध नसतो. इतरांपासून जो सारा मिळण्यासारखा असतो, त्यापेक्षा कमी

सारा घेऊन जमीनदार आपणास जमीन देत नाहीत, हे कुळें पक्कें समजतात.

एके वेळीं स्त्रीसुखाच्या गोष्टी चालल्या असतां, कोणी असे सांगितलें कीं, अमुक गृहस्थास पहिल्या वायकोपासूल सुख झालें नाहीं, तरी तीं मेल्यावर त्यानें लागलीच दुसरी केली. तें ऐकून जान्सन ह्मणालां, "होय. अनुभव आणि इच्छा ह्यांचें युद्ध लागून, शेवटीं इच्छेस जय मिळाला. !"

ऐरलंडांतलें धान्य बाहेर न पाठविण्याविषयीं कायदा झाला आहे, तेणेंकरून त्या देशांतील लोकांस धान्य पुष्कळ मिळूं लागलें, हे फार चांगलें झालें, असें कोणीं ह्मटले. तेव्हां सरथामस रात्रिन्सन ह्मणाला, "होय, तें खरें. पण तेणेंकरून इंग्लंडच्या धान्याच्या व्यापारास धक्का आला नाहीं काय. ?" त्यास जान्सनानें उत्तर केलें, "अहो, तुम्ही असे कसे हो अडाण्यासारखे बोलतां. ? जर कोणी लोक शुद्ध रीतीनें आपला निर्वाह करीत असले, तर आपण त्यांच्या आड यावे काय. ?"

मरणोत्तर स्थितीच्या सुखाविषयीं बोलणें निघालें होतें, तेव्हां जान्सन वास्वेल्यास ह्मणाला, "अहो, परमेश्वराची आपणावर कृपा आहे असा पूर्ण भरंवसा, सत्याचा विचार, आणि सुखोत्पादक कल्पना, हीं अशरीर अत्म्याच्या सुखाचीं मुख्य साधनें होत."

वास्वेल.— मरणोत्तर प्राप्त होणाऱ्या सुखानें वर्णन शास्त्रांत सविस्तर केलें नाहीं, हे खरें आहे; तरी त्याविषयींच्या कांहीं कल्पना करण्यास कांहीं चिंता आहे काय. ?

जान्सन.— कांहीं चिंता नाहीं. इतर शास्त्रांवरून जें

ह्याविषयीं आपणास समजलें आहे, तें शक्य आहे; आणि जें धर्मशास्त्रांस सांगितलें आहे, तें खरें आहे.

बास्वेल.— ह्या विषयींच्या सर्व विचारांमध्ये एक विचार फार आनंदजनक आहे. तो हा कीं, आपले सर्व इष्टमित्र आपणांस पुनः भेटतील.

जान्सन.— पण, हें लक्षांत ठेवा कीं, तेथें (देवलोकीं) आपली सांप्रतची स्थिति राहणार नाहीं. विषयाधीन असें हें नाशिवंत शरीर नष्ट होऊन केवळ आत्मा राहिल. नंतर, ज्यांस आपण आपले इष्टमित्र समजतो, त्यांतल्या पुष्कळांचा आणि आपला संबंध तुटेल. पहा. इंद्रियजन्य सुखप्राप्त्यर्थे जे मित्र आपण येथें जोडितो, तें तेथें कशाला पाहिजेत? दुष्ट जनामध्ये कितीएक सद्गुण असतात; त्यांपासून आपलें हित करून घ्यावे ह्मणून आपण तशा मनुष्यांचा स्नेह संपादितो. अशा मनुष्यांची गरज मरणोत्तर लागावयाची नाहीं. तेव्हां अर्थात् तेही स्नेही नव्हत, असें होणार. इहलोकीं, कितीएक वाईट मनुष्यांस आपण चुकीने चांगलीं समजून, त्यांशीं मैत्री करितो. परंतु, मरणोत्तर, त्या शुद्ध आणि पवित्र लोकीं सर्वांची खरी स्वरूपे स्पष्ट दिसून येणार. तेव्हां, अशा प्रकाराने आपलें स्नेही मंडळ कमी होणार. आपले सोयरे धायरे भेटतील, असें कितीएक ह्मणतात. पण, अहो, मरणानंतर कशाचें नातें आणि कोणाचा कोण.? त्या लोकीं आत्म्याचें मोल नात्यावर नाहीं; तर स्वतःच्या पापपुण्यावर आहे.

जुगार खेळण्याविषयीं एकदा गोष्टी निघाल्या होत्या. त्या वेळीं, तो खेळ फार वाईट आहे, असें कितीएकांनीं ह्मटलें. तेव्हां—

जान्सन.— अहो, पण पराचा कावळा 'करूं नका. ज्या मनुष्यांस हा खेळ चांगला माहीत नाही, त्यांशीं तो खेळणें हा कांहीं मोठा अपराध आहे असें नाही. प्रत्येक मनुष्य आपणास अट्टल समजतो; आणि हिकमतीनें दुसऱ्यांचें पागोटें ध्यावयास पाहातो. सर्वांचे प्रयत्न एकसारखे चालले असतात. त्यांत जो बुद्धिवान असतो तो मिळवितो, आणि बाकीचे गमावून तोंडांकडे पाहात बसतात. तेथें लोकांनीं काय करावें? ही तर अक्कलेची गोष्ट आहे.

अर्स्किन.— अहो, असा गैरमाहीत मनुष्य खेळायला बसेल, तर हा त्याचा मूर्खपणा होय. पण तुम्ही त्यांत निष्णात असून त्याजबरोबर खेळूं लागलां, तर तुम्हीं लबाड झालां असें नाही.

जान्सन.— होय. बरोबर आहे. खऱ्या गोष्टीला कांहीं प्रमाण नको! अहो पण मी असें विचारितों कीं, एका मंडळींतल्या प्रत्येक मनुष्यानें कांहीं एक गोष्ट करण्याचा निश्चय केला; आणि ती, त्यांपैकीं एकानें आपल्या अकलेच्या जोरानें झटक कर केली; ह्मणून तो काय त्यांत मोठा अपराधी झाला काय? स्पार्ता येथील प्रजासत्ताक राज्यामध्ये असा एक परिपाठ होता कीं, चोरी जर उघाडीस आली नाही, तर तिला कोणी अपमानास्पद मानित नसत. जो गोष्ट दुनयेंत कोणी चांगली अशी कबूल करणार नाही, ती, ज्या एकाद्या मंडळीनें चांगली अशी मानिली असेल, तिची मी स्तुति करितों असा अर्थ नव्हे. परंतु, मनुष्यां ह्मणण्याचें तात्पर्य ऐवढेंच कीं, अमुक गोष्ट करावयाची, असा निश्चय एकाद्या मंडळीनें सर्वानुमते केल्यावर, ती गोष्ट त्या मंडळींतल्या एकाद्या मनुष्यानें विशेष चातुर्यानें

चांगली केल्यास, तिच्या योगानें तो दोषी होत नाहीं.

बास्वेल.— एकून आपलें मत असें दिसतें कीं, जुगारावर पांच पन्नास हजार रुपये मिळविणारा मनुष्य कांहीं वाईट नव्हे, लबाड नव्हे. !

जान्सन.— होय. जुगार खेळणाऱ्या मनुष्यास मी अप्रामाणिक समजत नाहीं. तो मंडळींतला मनुष्य नव्हे; लणजे त्याचे हातून कोणाचा कधीं फायदा व्हावयाचा नाहीं, हें मी देखील कबूल करितों. जुगार ह्या व्यवहारानें एका-जवळचा पैसा दुसऱ्या जवळ जातो. पण तेणें करून मध्य-तरीं कोणाचा कांहीं फायदा होत नाहीं. इतर व्यवहारांमध्ये पुष्कळांचें पोट चालतें. आणि पैसा इकडून तिकडे जातांना मध्ये कितीएकांचें हित साधतें.

द्वंद्वयुद्ध हें सशास्त्र आहे किंवा अशास्त्र आहे, असें एके दिवशीं बास्वेलानें जान्सनास पुसिलें. तेव्हां जनगल अगल थार्ष हा शूर आणि वृद्ध योद्धा त्याजपाशीं बसला होता. त्यानें जरा दबकावून आणि बास्वेलकडे तोंड करून हल्लें, “मी आधीं तुह्यांचाच विचारतो कीं जर तुमची कोणीं अप्रतिष्ठा केली, तर तुह्मी काय कराल सांगा वरें.” मीं उत्तर केलें, “मला त्याशीं भांडणें भाग पडेल.”

गोल्डस्मिथ.— वरें तर, झाला निकाल. आतां आणखी उत्तर कशाला दिलें पाहिजे. ?

जान्सन.— नाहीं नाहीं. तेवढ्यावरून निकाल झाला नाहीं. पण विचारिलें, तुह्मी काय कराल, त्यावर त्यांनीं उत्तर दिलें भांडणें भाग पडेल. एवढ्यावरून ते काय करतील हें मात्र कळलें; परंतु, तें सशास्त्र आहे किंवा अशास्त्र आहे, ह्याचा कांहीं निर्णय झाला नाहीं.

वास्वेल.— पण मला ते पाहिजे आहे.

जान्सन.— अहो, ऐका. मनुष्य जसजसा अधिकाधिक सुधारत जातो, तसतशीं त्यास चिडविण्याचीं साधनें अधिकाधिक वाढतात. आणि त्यांचें महत्त्व इतकें माजतें कीं, त्यांच्या योगानें कधीं कधीं प्राणांशीं गाठी पडतात; आणि त्यांत वास्तविक पाहिलें असतां कांहीं एक नसतें. सुधारलेल्या लोकांस राग येण्यास अगदीं उशीर लागत नाही. ही वाह्यात्कारी सुधारणा ज्या लोकांत झाली नाही, त्यांतल्या एकाद्या मनुष्यानें जर आपल्या शेजाऱ्यास हटलें कीं तूं खोटें बोलतोस, तर तो त्यास हणेल कीं, तूं खोटें बोलतोस. एवढेंच कायतें. अथवा ह्यानें त्याला एक चापट मारिली, तर तो ह्याला एक मारील. परंतु, सुधारलेल्या लोकांत हटलें हणजे अशा गोष्टी अत्यंत अपमानास्पद मणितात. तेव्हां अर्थात् त्यांस त्यांचा फार राग येतो, आणि त्यांविषयींचा सूड उगवावा, अशी इच्छा त्यांस होते. आणि, अशा प्रकरणांत जो कोणी द्वंद्वयुद्ध करित नाही, त्यास त्यांचे लोक जर हिडहिड करित आहेत, तर त्यानें द्वंद्वयुद्ध केलें पाहिजे. अहो, स्वसंरक्षणार्थ दुसऱ्याशीं लढणें हे कधींही अशास्त्र होत नाही. अहो, जो कोणी द्वंद्वयुद्ध करितो, तो आपल्या शत्रूचें हाडवैर मनांत आणूनच केवळ करितो, असें नाही; तर, तें तो स्वसंरक्षणार्थ करितो; हणजे, आपणावर जो अयत्र आला आहे, तो जावा, आणि आपणास कोणी हिडहिड करूं नये, हणून तो आपल्यास हात घालतो. ज्या सुधारणेच्या योगानें मनुष्य असा एकाल्ही होतो, ती फाजील सुधारणा न झाली तर बरी. परंतु, जावत्कालपावेतो लोकांची समजूत अशी आहे, तावत्काल-

पर्यंत, योग्य प्रसंगीं मनुष्याने द्वंद्वयुद्ध करावें, हें सशास्त्र होय.

एकदां मद्यपानाच्या गोष्टी निघाल्या असतां एक मनुष्य असें लणाला कीं, “अहो, मद्यपानाच्या योगानें आपले मनांतली सगळी काळजी नाहीशी होते, आणि समाधानमूलक सगळ्या गोष्टी आपण विसरून जातो, हें आपणांस माहित आहेच. तर मग, ह्या कारणांवरून, मनुष्यास दारू पिऊं देण्यास काय हरकत आहे.?” त्यास जान्सनानें उत्तर दिलें, “होय, जर तों तुमच्या पंक्तींतल्या असला, तर कांहीं हरकत नाही; कारण, हरकत करून उपयोगीं नाही.”

गोल्डस्मिथ, जान्सन इत्यादि मंडळी एके समैयीं भोजनास बसली असतां, गोल्डस्मिथ ह्यानें असें सांगितलें कीं, लोक जस-जसे अधिकाधिक सुख भोगूं लागतात, तसतसे ते अशक्त होत जातात. ते ऐकून जान्सन लणाला, “अहो, पण तुम्हीं लणतां हे मला मुळीं खरेच वाटत नाहीं. इंग्लंडांत सांप्रतकाळीं जितके उंच लोक आहेत, तितके पूर्वीं कधींही नव्हते. आणखी, आलीकडची प्रजा अशक्त आणि खुरटी निघाली आहे, असें जरी घटकाभर कबूल केले, तरी त्यास कारण लोक चैनी होत चालले आहेत हे असावें, असें मला वाटत नाहीं. कारण; एकंदर सर्व राष्ट्रामध्ये चैन करण्यास किती थोड्या लोकांस सांपडते ती पहा. आमचे शिपाई लोक, त्यांस दररोज पांच सात आणे पगार मिळणार; तेवढ्यांत त्यांनीं चैनी ती कसली करावी. आणि बहुतेक सर्व लोकांचे असेंच आहे. थोडक्यांतल्या थोडक्यांत जर गरीबांस कधीं चैन करावयास सांपडली, तर तिजपासून, कांहीं हानि न होतां उलटें हित होईल; लणजे ते बळकट होतील, आणि

त्यांची कुटुंबे वाढतील. ह्यास्तव, ऐषआरामागुळे सगळ्या राष्ट्रांचे असे नुकसान कधीही होणार नाही, असे मला वाटते. कारण, ऐषआराम हा देशांत पुष्कळांस प्राप्त होत नाही, फार थोड्यांस मिळतो, असे मी पूर्वी सांगितलेच आहे. देशांत नानाप्रकारचे पुष्कळ कारखाने चालू झाल्यामुळे आणि व्यापार वाढल्यामुळे लोकांतली वीरश्री कमी होते, हे मी कबूल करितो. ह्यणजे, लोकांचे लक्ष्य इतर गोष्टींवरून उडून, ते पैसा मिळविण्याच्या कामास लागतात, आणि त्यांतच भूषण मानितात, असे होते. शिवाय, कारखान्यांमुळे कितीएक लोकांच्या शरीरांतही इजा होते. ती इतकी की, त्यांच्या केवळ शरीराच्या स्थितीवरून, ते कोणत्या प्रकारचा उद्योग करीत असतील, हे चतुर पुरुषांस सांगतां येते. कितीएक प्रकारच्या व्यवसायांमध्ये, मनुष्यास, इतर अवयवांपेक्षां कोणत्या तरी एकाचा उपयोग अधिक करणे भाग पडते. असे झाले ह्यणजे मनुष्यामध्ये व्यंग सहजच येते. पण ते ऐषआरामांमुळे नव्हे. शिंपी वसून आसनमांडी घालून काम करितो, पण तो कांहीं ऐषआराम नव्हे.”

गोल्डस्मिथ ह्याने एक नवीन नाटक रचिले होते, त्याचा खेळ नाटकगृहांत होणार होता. तो पाहण्यास राजा येणार होता, त्याविषयी गोष्टी चालल्या असतां—

गोल्डस्मिथ.— होय, सरकारची स्वारी येईल तर बरे होईल.— (निरपेक्षपणाचा वाणा दाखवूनः) तरी, त्यापासून माझे इतके देखील कांहीं हित व्हावयाचे नाही.

जान्सन.— (हंसून) अहो, तुमचे नाही, पण त्याचे तर खरे! अहो, ह्या निरपेक्षपणाच्या ढोंगांत कांहीं अर्थ

नाहीं. अहो, सांप्रतच्या स्थितीमध्ये अधिकाऱ्यास खूष करण्यास झटणार नाही कोण. ?

एके वेळीं मंडळी वसली असतां—

बास्वेल.— ओटाहिटी येथील लोकांस भाकरीचीं झाडे प्राप्त आहेत, ह्मणजे त्यांस एका झाडाचीं फळे भाकऱ्यांप्रमाणें आयतीं उपयोगीं पडतात, ह्मणून ते, आपल्या भाकर करण्याच्या श्रमाच्या रीतीस फार हंसतात.—नांगरणें, पेरणें, वेणणें, कापणें, मळणें, दळणें, भाजणें इत्यादि गोष्टींचें त्यांना मोठें नवल वाटतें.

जान्सन.— ठीकच आहे. सुधारलेल्या लोकांच्या सुखाच्या गोष्टी सांगितल्या असतां, रानटी लोकें हंसावयाचेच. जे लोक घरांवांचून राहतात, त्यांस जर तुह्मी सांगूं लागलां कीं, आह्मी विटांवर विटा ठेवून अशा भिंती बांधितों, वांशाला वांसा बांधून अशीं पांखीं करितों, आणि त्या कामांत परांच्यांवरून लोक खालीं पडून त्यांचे हातपायही कधीं कधीं मोडतात; तर अशा घर बांधण्याच्या रीतीची ते अगदीं टर करून सोडितील. ! तथापि, ज्यांस घरे आहेत त्यांपेक्षां ज्यांस घरे नाहींत ते सुखी आहेत, असें ह्मणतां येत नाहीं. झाडास आलेल्या भाकरीपेक्षां ही आपली भाकर खचीत पुष्कळ चांगली आहे.

इ० स० १७७४ त जान्सन हिब्रिदीज वगैरे पाहण्याकरितां प्रवासास निघाला. तो तिकडे पुष्कळ फिरला. त्याच्या प्रवासाच्या वर्णनाचें वेगळेंच पुस्तक आहे. तें फार मनोरंजक आहे. तो लंदनास परत आल्यावर, तारीख २१ मार्च सन १७७५ इ० रोजीं बास्वेलही स्कातलंडांतून लंदनास परत आला.

जे न्यायाधीश हिंदुस्थानांत जातात, त्यांनीं तेथे व्यापार करून पैसा मिळविल्यास काय चिंता आहे, असें बोलणें निघालें. तेव्हां,—

जान्सन.— अहो, भलभलते इतर लोक जर पाहिजे तितकी संपत्ति मिळवीत आहेत, तर मग न्यायाधीशांनींच कां न मिळवावी ?

बास्वेल.— पण त्यांना पगार चांगले मोठे असल्यावर त्यांचें लक्ष्य सरकारी कामे सोडून दुसरे गोष्टींकडे कशाल लागेल ?

जान्सन.— कोणत्याही न्यायाधीशाच्यानें आपलें सगळें लक्ष्य सरकारी कामाकडे देवणार नाहीं. आणि, सरकारी काम केल्यावर जो कांहीं वेळ त्यास रिकामा सांपडेल, तो त्यानें आपल्या इच्छेप्रमाणें आपल्या फायद्याकडे लावावा, हे अगदीं योग्य आहे.

देव्हिस.— तर मग न्यायाधीशानें विमेदार सुद्धां व्हावें एकूण ! आणि तो कचेरीस जात असला ह्मणजे त्यास वाटेंत एकाद्यानें उभें करून सांगावें कीं, अहो, जरा दम खा, हीं पांच चार गलवतें निघालीं आहेत, एवढ्यांचा विमा ठरवून घ्या आणि मग जा !

जान्सन.— वाः ! तुम्ही उद्यां ह्मणाल कीं न्यायाधीशास घर सुद्धां नसावें. कां कीं तो कचेरींत जात असतां जर त्यास कोणीं सांगितलें कीं, तुमच्या घरास आग लागली, तर, तो, सरकारी काम एकीकडे ठेवून घर विझविण्याचें यंत्र जलद नेण्याच्या कामांत गुंतेल ! असें पाहूं लागलों तर हे कधींच संपावयाचें नाहीं. ज्या न्यायाधीशाकडे जमीन असते, तो, साक्षात् नाहीं, तरी परंपरेनें

धान्याचा, गुशांचा वगैरे व्यापार करतो, असें समजलें पाहिजे; एवढेंच जव्हे, तर तो जमिनीचा व्यापार करतो, असें लहटलें तरी चालेल. करमणुकीकरितां न्यायाधीश सोंगटीं गंजिफा खेळत असला, तर तो मोठा दोषी होणार नाही. सारांश, सगळें लक्ष एका विषयाकडे असें कधीं कोणाच्यानेही देवणार नाही. एकाद्या कामाकडे आपलें लक्ष्य किती असतें, ह्याचा जर हिशेब पाहूं लागलों, तर खचीत चमत्कार वाटेल. मी नुसतें न्याय करित बसेन, दुसरे कांहीं करणार नाहीं, अशा करारावर, न्यायाधीशाची जागा कोणीही पतकरणार नाहीं.

बास्वेल.— सर्वमान्य न्यायाधीश हेल हा आपल्या हुद्याच्या कामाशिवाय दुसरे कांहीं करित नसे.

जान्सन.— अहो तो देखील इतर पुष्कळ गोष्टींकडे लक्ष देत असे. उगाचका त्यानें एवढी मोठी जिनगी करून ठेविली आहे ती !

तो इ० स० १७७९ त थ्रेल ह्याजबरोबर फ्रान्स देश पहावयास गेला होता. तो परत आल्यावर एके दिवशीं मंडळींत झणाला, “फ्रान्स देशामध्ये बडे लोक ऐषआरामांत राहातात, आणि इतर लोक अतिशयित विपत्ति भोगितात. इंग्लंडांत मध्यम प्रतीन्वे लोक सुख भोगितात, तसा प्रकार फ्रान्सामध्ये मुळींच नाही. पारिस राजधानींतलीं दुकाने अगदीं भिकार आहेत. इंग्लंडांतल्या तुरुंगांत ज्या प्रकारचें अन्न पाठवितात, त्या प्रकारचें अन्न तेथे बाजारांत विकावयास मांडितात. हवा खेरीज करून फ्रान्स देश स्कातलंडापेक्षां फार वाईट आहे. फ्रान्स देशामध्ये परमेश्वराने पुष्कळ सुखोत्पादक वस्तु निर्माण करून ठेविल्या

आहेत; पण तेथल्या लोकांनीं जसा करावा तसा उद्योग न केल्यामुळे त्यांपासून सुख प्राप्त होत नाहीं. ह्या उद्योगसंबंधानें पाहिलें तर त्या लोकांपेक्षां स्कात्लंडचे लोक बरे."

जान्सनाचा पोषाक फार साधा असे. त्याचें फ्रेंच लोकांस मोठें नवल वाटे. त्या लोकांपैकीं एक मनुष्य एके दिवशीं त्यास ह्मणाला, "आपण फ्रेंच नाटकगृहांतले उत्तम नाटककारांचे पोषाक असून कधीं पाहिले नाहीत वाटते!"

जान्सन.— काय. ? नाटककारांचे पोषाक होय. ? मी पुष्कळ पाहिले आहेत. ! पण अहो, नाचणाऱ्या कुतऱ्यांप्रमाणें जशीं काहीं चित्रे मेजांवर मांडितात, आणि त्यांचीं वेढीं-वांकडीं तोंडें केलेलीं पाहून हंसायास येतें, त्यांहून अधिक मी नाटककारांस समजत नाहीं.

मनुष्य.— पण काहीं नाटककार इतरापेक्षां पुष्कळ चांगले असतात, असें आपणांस वाटत नाहीं काय. ?

जान्सन.— होय. पण कितीएक कुत्रेसुद्धां इतर कुत्र्यांपेक्षां चांगले नाचत नाहीत काय. ?

दाक्टर बर्नी ह्यांजपाशीं बोलत असतां जान्सन ह्मणाला, "मुलें प्रौढ होण्यापूर्वीं त्यांस शाहणीं करण्यास शटणें, हे केवळ व्यर्थ होय. समजा कीं मुलगा पांच सहा वर्षांचा असतांच त्याला पुष्कळ ज्ञान प्राप्त झालें. तर, त्याचा कांहीं उपयोग आहे काय. ? त्याचा ज्या वेळीं योग्य उपयोग व्हावयाचा, ती वेळ प्राप्त होण्यापूर्वींच, कदाचित्, तें तो विसरून जाईल, आणि शिक्षकाचा वेळ व श्रम हे सर्व फुकट गेले असें होईल. फळ जितकें लवकर पिकेल तितकें चांगलें, असें वाटते खरें; परंतु तें अकाळीं लवकर कें शाल्यानें फायदा न होतां उलटी हानि होते."

जाहाजांवरच्या नौक्यांविषयीं गोष्टी निघाल्या असतां जान्सन ह्मणाल्ला, “जाहाज हें तुरुंगापेक्षांसुद्धां वाईट आहे. जाहाजावरच्यापेक्षां तुरुंगांमध्ये हवा, मंडळी, आणि सर्व प्रकारच्या सोई हीं फार चांगलीं असतात. मनुष्यास जमिनीवर थारा नाहीसा झाला ह्मणजे तो जाहाजाचा मार्ग धरितो.”

बास्वेल.— तर मग बापानें मुलास जाहाजावरचें काम करण्यात शिकविणें हें मोठें निर्दयपणाचें काम आहे काय. ?

जान्सन.— होय. ज्या बापाचें मन माझ्यासारखें असेल, त्यास हें खरेंच निर्दयपणाचें कृत्य होय. समुद्रांतलीं दुःखें माहीत नसल्यामुळे प्रथम मनुष्य जाहाजावरचें काम पतकारितो. आणि तें एकदा गळ्यांत पडलें, ह्मणजे तें सुटत नाही. ह्याच एका कामाचें काय. ? पण दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीचें पाहिलें तर असेंच आहे.

एक वैद्य होता; त्यानें वारंवार धर्मांतर केल्यामुळे त्याचा धंदा चालेनासा झाला, असें कोणी सांगितलें. तें ऐकून बास्वेल ह्मणाला, धर्मांशीं आणि वैद्यकीशीं संबंध काय आहे. ? त्यास जान्सनानें उत्तर दिलें, “अहो, संबंध आहे तर. ? पहा, जी गोष्ट सर्वास श्रुत आहे, तिजविषयीं जर मनुष्य वेडेपणानें वागत आहे असें लोक पाहात आहेत, तर जी गोष्ट त्यांस कळत नाही, तिजविषयींही तो तशा निलक्षणपणानेंच वागेल, असा संशय त्यांनीं कां न घ्यावा बरें. ? एक मोठा चांगला वैद्य आहे; आणि जर तो घोड्याचें मास खाऊं लागेल, तर त्याजकडे कोणी जाणार नाही, किंवा त्याला कोणी बोलावणार नाही. त-

थापि, घोड्याचें मास खाऊन ह्मणजे चांगली वैद्यकी करतां येणार नाही, असें नाही. मनुष्याचा मूळचा धर्म जर वाईट असला, आणि तो त्यास धरून राहिला, तर तो त्याच्या धंद्याच्या आड इतका यावयाचा नाही. परंतु, तोच बदलला, तर मोठी हानि होईल."

दुसऱ्या एका वैद्याविषयीं गोष्टी निघाल्या असतां, दाक्टर तेलर ह्मणाला, "तो कोणाला चांगला वाटत नाही, ह्मणून कितीएक लोकांशीं भांडून मीं त्याजविषयीं त्यांची खातरी केली आहे." जान्सनानें त्यास सांगितलें, "अहो, पण तुम्ही पक्कें समजा कीं, अशी लोकांची खातरी केल्यानें त्या वैद्याचा कांहीं नफा तर व्हावयाचा नाहीच, पण उलटें नुकसान मात्र होईल. कसें तें पहा. ज्याची ज्याची ह्मणून तुम्हीं खातरी केली असेल, त्या त्या मनुष्यास तुमचा खचित गग आला असेल; आणि त्या वैद्यास कधींही बोलावयाचें नाही असा त्यानें निश्चय केला असेल. ह्या तुमच्या भांडणांत जर त्या लोकांचें ह्मणणें खरें ठरलें असतें, तर मात्र कदाचित् त्या वैद्याचा फायदा झाला असता. ह्मणजे, ते हद्दास न पेटते तर, अमुक तमुक वैद्य, मग तो कसाही असो, त्याला बोलावा तर खरें, असें त्यांचे तोंडांतून कधीं एकदां तरी निघालें असतें."

एका न्यायाधीशानें एका खटल्यामध्ये अगदीं अन्यायाचा ठराव केला होता. त्याविषयीं कोणीएकानें एक पुस्तक छापलें होतें. त्याविषयीं गोष्टी चालल्या असतां जान्सन् बोलला, "अहो, ह्या पुस्तकापासून न्यायाधीशास तिळभर देखील वाईट वाटावयाचें नाही. कारण, हे कृत्य त्यानें आपल्या अकलेप्रमाणें, इमानें इतवारें, देवाला स्मरू-

न केलें असलें पाहिजे; अथवा, बुद्ध्या अन्याय केला असला पाहिजे. आतां, जर हें कृत्य त्यानें सत्य स्मरून यथातथ्य केलें असलें, तर त्याची मनदेवताच त्याचें रक्षण करील; ह्मणजे, मला जें न्याय्य दिसलें तें मीं केलें आहे, लोक कांहीं ह्मणोत, असें समजून तो स्वस्थ राहील. आणि जर त्यानें बुद्ध्या अन्याय केला असला, तर चाबूक मारला तो खूब लागला, असें त्याच्या मनास वाटून त्याला संतोष होईल. एकंदरींत, ह्या पुस्तकापासून त्याला कांहीं वाईट वाटावयाचें नाहीं.”

ह्या गोष्टी इ० स० १७७६ पर्यंत झाल्या. त्या वेळीं जान्सनाचें वय सुमारे ६७ वर्षांचें होतें. आतां हा लेख बराच लांबला, ह्मणून येथें पुरा करितों.

भाग तिसरा.

एके वेळीं लग्नांच्या गोष्टी निघाल्या होत्या. तेव्हां बास्वेल ह्मणाला, “श्रीमंत बायकोशीं लग्न करण्यापेक्षां गरीब बायकोशीं लग्न करणें बरें. कारण, श्रीमंत बायको जरी पुष्कळ द्रव्य घेऊन घराला आली, तरी तिचा खर्चही तसाच असावयाचा, आणि जी गरीब असते, तिचा खर्चाकडे हात अगदीं बेतावाताचा असतो.” तें ऐकून जान्सन बोलला, “ही गोष्ट अगदीं खोटी आहे. श्रीमंत बायको पैशांत हळलेली असते, ती पैसा मोठ्या व्यवस्थेनें खर्चिते. पण, ज्या बायकोपाशीं पूर्वीं कांहीं नसून लग्न झाल्याबरोबर हातांत पैसा खेळूं लागतो, तिला मात्र खर्चाचा सुमार राहात नाहीं. ती पाहिजे तसा उधळपणा करिते.”

तारीख २८ वी माहे मार्च स० १७७६, रोजीं इक-

डच्या तिकडच्या गप्पा चालल्या असतां वास्केल हणाला, “माझी मुलेंमाणसें फार दूर आहेत तीं दुखणाईत तर नसतील ना, असा संशय उत्पन्न होऊन मला कांहीं सुचेनासें होतें. काय करावें.?” त्याजकडे तोंड करून जान्सनानें उत्तर केलें, “अहो, तुम्हीं आजारी आहांत कीं काय, अशा संशयानें भिऊन जर तुमचीं माणसें दुःख करूं लागलीं, तर तुम्हीं त्यांस मूर्ख समजणार नाहीं काय.?”

मरे हणून एक जान्सनाचा खेही होता. तो एके वेळीं बोलला कीं, “प्राचीनकाळचे तत्त्वज्ञानी जरी वेगवेगळ्या पंथांचे होते, तरी ते एकमेकांशीं वादविवाद हटला हणजे मोठ्या आनंदानें आणि मोकळ्या मनानें करीत असत.” तें ऐकून जान्सनानें उत्तर दिलें, “होय, तें खरें. पण ह्याचें कारण असें आहे कीं, ते आपल्या धर्माविषयीं दुराग्रह धरीत नसत. अहो, ज्या गोष्टीवर आपला पूर्ण विश्वास बसला आहे, तिचें खंडन जो कोणी करूं लागेल, त्याचा आपणास राग येतो, ह्यांत कांहीं विशेष नाहीं; कां कीं तें स्वाभाविकच आहे. मनुष्य कांहीं कारणांनीं एकादी गोष्ट निर्विवाद खरी समजतो; तिजवर त्याचा विश्वास बसतो; तो इतका कीं तेंणेंकरून त्याचे चित्तास एक प्रकारचें स्वास्थ्यसुख प्राप्त होतें. अशा स्थितींत, ती गोष्ट खोटी आहे, असें जर कोणी सिद्ध करूं लागला, तर, सहजच, तिजवरचा त्याचा विश्वास कमी होऊं लागतो; तेव्हां अर्थात्, तन्मूलक स्वास्थ्यसुखासही न्यूनता येते. मग त्या मनुष्याचा राग त्यास कसा नाहीं येणार बरें. ? तुमच्या शास्त्रांत अमुक गोष्ट सांगितली आहे ती खरी नाहीं, असें जर कोणा धर्मभोळ्या लोकांस तुम्हीं सांगितलें, तर त्यांस

खचीत राग येईल. कारण, जी मनें स्वस्थ असतात, तो आधार

मरे.— जी गोष्ट सत्य आणि अशी आपणांस माहीत आहे, तिला जर कोणी असत्य आणि वाईट ह्मणूं लागेल, तर अशा मनुष्याचा आपणांस राग येऊं नये, तर, त्याची अज्ञानावस्था पाहून दया यावी हें योग्य आहे, असें मला वाटते.

जान्सन.— जी चांगली आणि हितोत्पादक गोष्ट आपणांस माहीत असेल, ती लोकांस कळविणें हें लोकांच्या हितांचें व अत्यंत स्तुत्य कृत्य होय. त्यांत केवळ परहित बुद्धि आहे, ह्यांत संशय नाही. पण ही बुद्धि केवळ तुमच्या अंतःकरणांत मात्र. ज्यास तुम्ही ती गोष्ट सांगतां, त्यास जर तुमची बुद्धि अशी आहे, असें वाटत नाही, तर काय उपयोग. ? असें समजा कीं, हातांत काठी घेऊन एक वेडा मनुष्य आतां येथें आला, तर त्याचें मन असें अव्यवस्थित झालें आहे, ह्या गोष्टीवरून त्याजविषयीं आपलें चित्त कळवळावें हें योग्य आहे. पण आपण प्रथम काय करूं. ? आपण प्रथम त्याच्या हातांतली काठी घेऊन त्यास आधीं बांधून ठेवूं, आणि मग त्याचा कळवळा करीत बसूं. ! ह्मणजे तात्पर्य इतकेंच कीं, आधीं स्वसंरक्षण आणि मग पुढें इतर गोष्टी ! ज्या वादविवादापासून आपलें कोणत्याही प्रकारें अहित होण्याची भीति नाही, त्या वादविवादापासून मनुष्याला राग यावयाचा नाही. कोणा निव्हाइताचा मुलगा फांशीं जाईल कीं काय, ह्याला शांत चित्तानें पाहिजे तितकें बोलें. पण त्या मनुष्याला माझा मुलगा फांशीं जाण्याविषयीं कोणाचा स्वतःच्या गोष्टी

सांगूं लागेल, तर त्या माझ्याने ऐकवणार नाहीत. मला चैन पडणार नाही. मला वाईट वाटेल.

बास्वेल.— होय, खरें आहे. पहा, माझी वायको चांगली प्रामाणिक आणि पतिव्रता आहे असें मी समजतो, आणि तिजवर अत्यंत लोभ करितो. तेणेंकरून मला सुख होते. असें असतां, ती चांगली नाही, अप्रामाणिक आहे, दुराचारी आहे, असें माझ्या मनांत भरविण्याचा जर कोणी प्रयत्न करील, तर त्याचा मला खचीत राग येईल. कारण, त्याच्या सांगण्यावरून माझ्या सुखास व्यत्यय येण्याची भीति माझे मनांत उत्पन्न होईल.

मरे.— अशा व्यर्थ भीतींत काय आहे? खरें तें खरें खऱ्याला कधीं मरण नाही.

जान्सन.— होय. तें खरें. पण, जें खरें आहे तें खरें असें स्थापित करण्यास देखील फार त्रास पडतो. अहो, तुम्ही खरोखर निरापराधी असतां, दर आठवड्यास तुम्हांवर कोणतातरी एक आरोप आणून तुम्हांला जर न्यायाधीशापुढें उभें केलें, तर प्रत्येक प्रसंगीं, मी निरापराधी आहे असें सिद्ध करून दाखविणें तुम्हांस आवडेल काय!

दुसरे एके प्रसंगीं जान्सनास—

बास्वेल.— अहो, अशी कल्पना करा कीं, कोणीएक चांगला गृहस्थ आहे; त्याच्या मुलीस कोणी लबाडानें नाहीं लाविल्यामुळे तिचें पाऊल अमार्गांत पडलें आहे; पण तें बाहेर कोणास ठाऊक नाही; अशा मुलीस त्यानें आपल्या घरांत राहूं द्यावे काय? अथवा त्यानें तिला घरांत राहूं दिल्यास तो लोकांस फसविण्यास कारणीभूत झाला, असें होईल कीं नाही? ह्मणजे असें कीं, जर

तो ही खरी हकीकत न सांगेल, तर एकादा थोर परंतु गैरमाहीत मनुष्य तिशीं लग्न लावील.

जान्सन.— बाप फसाविण्यास कारणीभूत होईल, असे वाटत नाही. कारण, त्याची मुलगी त्याच्या घरांत आहे, आणि जर तिशीं कोणी लग्न लाविले, तर ती गोष्ट प्रारब्धानुरूप घडून आली असें ह्मटले पाहिजे. परंतु, त्या बापास त्याचा कोणी मित्र जर तिशीं लग्न करूं का ह्मणून विचारील, तर त्यानें, कांहीं एक कारण न कळवितां नुसतें नको ह्मणून सांगावे. अथवा, त्याला दुसऱ्या मुली असून जर ही गोष्ट त्यांस ठाऊक असली, तर अशी मुलगी घरांत न राहूं देणें हा उत्तम पक्ष होय. पहा. आपली स्थिति अशी आहे.— आपण जसे आपल्या अब्रूस जपतो, तसे आपण लोकांच्या अब्रूसही जपावे; तिजविषयीं भलतेच विचार मनांत आणितां कामास नये; मनुष्यानें आपल्या आंगचे अथवा आपल्या मुलीच्या आंगचे दुर्गुण आपण होऊन लोकांस न सांगितले, तर ह्मणजे तो अप्रामाणिक अथवा वेअब्रूचा गृहस्थ झाला, असें नाही; एकादा मनुष्यानें आपल्या मित्राच्या मुलीस विघडविले असले, तर, “संभाळा हो, मला आपल्या घरांत येऊं देऊं नका, मी एका मित्राच्या मुलीस विघडविले आहे, तसें कदाचित् तुमच्या मुलीस विघडवीन,” असें सर्व लोकांत ओरडत फिरले पाहिजे असें नाही.

ग्रंथावजेकन हा ज्ञानप्राप्तीचा एक अत्युत्तम मार्ग होय. त्याविषयीं जान्सनानें एके वेळीं असें ह्मटले कीं, “जे मनुष्यास आवडते, ते वाचिले असतां, ते मनावर चांगले ठसतें. जें आवडत नाही, ते वाचावयास लागले असतां अर्धे .

लक्ष त्या विषयाकडे चित्त लाविण्याचे कामीं गुंतते; तेव्हां अर्थात् राहिलेले अर्धे मात्र विषयग्रहणाकडे लागते." आणखी तो असे हणाला कीं, "जर कोणी मनुष्य एकादें पुस्तक मधूनच वाचूं लागेल, आणि ते त्याला आवडेल, तर, त्यानें ते पाहिल्यापासून वाचावयाच्या भरीस पडून आरंभिलेले वाचणें सोडूं नये; कां कीं, पाहिल्यापासून वाचायास लागले असतां कदाचित् त्यावरचें त्याचें मन मुळींच उडेल."

एके वेळीं कोणी गृहस्थ जान्सनापाशीं बसला होता; तो हणाला, "नास्तिकापेक्षां क्रूर-कर्म करणारा मनुष्य फार भयंकर होय." त्यावर जान्सनानें उत्तर केले, "नाहीं; तुम्ही हणतां ते मला अगदीं कबूल नाहीं. अहो, जो नास्तिक बनला तो करणार नाहीं काय.? त्याला सुचले मात्र 'धाहिजे.!' "

बास्वेलानें जान्सनास असे सांगितले कीं, मीं एके ठिकाणीं मेजवानीस गेलों होतो, तेथें बरे फार उत्तम होता. परंतु, जमलेल्या मंडळींत लक्षांत ठेवण्यासारखें एक देखील कोणी भाषण केले नाहीं. त्यास जान्सनानें उत्तर दिलें, "अहो, बोलणें फार झालें नाहीं ते बरेच. एकत्र जमून खावें, प्यावें, येणेंकरून स्नेह वृद्धिगत होतो, आणि ममता वाढते. ह्या गोष्टीस बोलणें चालणें जितकें कमी होईल तितकें बरें. कारण, बोलणें चालले हणजे, एकाद्या गोष्टीविषयीं भिन्न भिन्न मते पडून वाद उद्भवतो. अथवा, गप्पा चालल्या हणजे, ज्या कोणांस वाचाळता करायास नको, त्यांस स्वस्थ बसावें लागते, आणि

तेणेंकरून त्यांस थोडें वाईट वाटतें. एकंदरति, अशा मंडळींत फार बोलणें चांगलें नव्हे.”

भोजनाच्या वेळीं कोणीं असें सांगितलें कीं, आलीकडे लंदन शहरामध्ये लोकांचा विलास फार वाढत चालला आहे, खाण्याच्या पदार्थांची महागाई होत चालली आहे, आणि नवनवीं घरे बांधण्याचाही सपाटा चालला आहे. तें ऐकून जान्सन हणाला, “होय. तें खरें आहे. भाड्याचा दर कमी होईपर्यंत लोक अशींच घरे बांधीत जातील. परंतु, धान्य जितकें आतां विपुल आहे, तितकें पूर्वीं कधींही नव्हतें.”

जान्सन एके दिवशीं रात्रीं स्त्रीतहाम येथें जावयास निघाला. त्यास—

तेलर.— अहो तुम्ही असे रात्रीं जाल तर तुम्हांला चोर लुटतील; अथवा, चोर तुमचे जवळ आल्याबरोबर तुम्हीं त्याला गोळी घालून मारलें पाहिजे. आपणावर जर असा प्रसंग आला, तर बुवा आपणास कोणी लुटलेले पुरवले; पण गोळी घालून आपण कोणाला मारणार नाहीं.

जान्सन.— आपण तर बुवा असें नाहीं करणार; मला लुटायला जर चोर आलाच, तर मी त्याला तत्क्षणींच गोळी घालून ठार मारीन. आधीं लुटूं द्यावें, आणि मग अधिकांच्यापुढे आणाशपत वाहून चोरास मारवावें, हें मला बरें वाटतं नाहीं. शपत वाहतांना, मनुष्य अमकाच किंवा दुसरा ह्याचा संशय पडेल कदाचित्, आणि त्यांत चूकही होईल; परंतु, तेव्हांच्या तेव्हां जागचे जागीं मारिल्यानें अशी चूक व्हावयाची शंका सुद्धां नाहीं. हणून हा पक्ष मला बरा दिसतो.

जान्सन आणि वास्वेल हे गोष्टी सांगत वसले असता, कोणी तिसरा गृहस्थ तेथे येऊन बसला. त्याने जान्सनास प्रश्नावर प्रश्न केले. "आपण काय केले? आपण काय झटले?" असे विचारून विचारून त्याने त्यास अगदी त्रासवून सोडिले. तेव्हां जरा रागावून त्यास जान्सन हणाला, "असे प्रश्न मला अगदी आवडत नाहीत. असे विचारीत सुटणे हे प्रतिष्ठित मनुष्यास शोभत नाही, हे तुला ठाऊक नाही काय? कां आणि काय ह्यांनी मला त्रासवून नका. हे काय? गाईचे शेंपूट लांब कां? कोऱ्याचे शेंपूट केंसाळ कां? हा काय ताप!" तो गृहस्थ, जरा लाजून बोलला, "अहो महाराज, आपण इतके चांगले अहां, हणूनच मला आपणांस इतके विचारण्यास धैर्य झाले; नाही तर होतें ना." जान्सनाने उत्तर दिले, "अहो, मी इतका चांगला आहे, एवढ्या कारणावरून तुला इतके वाईट व्हावे, असे नाही."

वास्वेल आणि जान्सन हे दोघे एके दिवशीं दाक्टर पर्सी ह्याजकडे भोजनास गेले होते. तेथे, गोल्डस्मिथ ह्या नामांकित ग्रंथकाराची गोष्ट निघाली. तेव्हां जान्सन हणाला, "गोल्डस्मिथ हा फार मत्सरी होता." त्यास वास्वेलाने उत्तर दिले कीं, "ही गोष्ट तो स्वतः आपल्या तोंडाने कबूल करीत असे." त्यावर जान्सनाने झटले, "बरें, तुला तर हालवून खुंटा बळकट केला! अहो, त्याचे ठायीं मत्सर इतका होता कीं, तो त्याला दडवितां सुद्धां येईना. त्याचे अंतःकरण त्याने इतके कांठोकांठ भरले होते कीं, त्याचा प्रवाह वरून चालला असे. तो मत्सराविषयीं वारंवार पुष्कळ बोलत असे, ही गोष्ट खरी आहे. अहो, जी गोष्ट

मनुष्य आपले अंगी आहे हणून कबूल करितो, त्या गोष्टीचा विचार करण्यास त्यास कांहीं लाज वाटत नाही; तथापि, ज्या गोष्टी मनांत घोळत असतात, त्या उघड कबूल करण्यास मनुष्याला लाज वाटते. आपण सर्व स्वभावतःच मत्सरी अहो; पण तो मत्सर आपण दाबितो, हणून त्यापासून आपणांस वाधा होत नाही. स्वभावतः हटले असतां आपण सर्व चोर आहो. पहा. एकादी वस्तु दृष्टीस पडली, तर ती ज्या उपायाने लवकर प्राप्त होईल, तो उपाय लहान मूल सुद्धां शोधित असते. परंतु, मनास बोध करितां करितां आणि त्याप्रमाणे संवय लावतां लावतां हे दुर्गुण नाहींतसे होतात. ते इतके कीं, दुसऱ्याची वस्तु घ्यावी, असें त्यांच्या मनांत देखील येईनासे होते. अशी स्थिति होईतोपर्यंत मनुष्याच्या अंतःकरणांत वासना आणि सदसद्बिचारशक्ति ह्यांचे युद्ध चाललेले असते.”

स्त्रियांची स्वतंत्रता हा विषय एकदा निघाला होता. तेव्हां मिसोस नालीस हणून एक स्त्री होती ती हणाली, कीं “स्त्रियांपेक्षां पुरुषांस स्वतंत्रता फार आहे.” यावर—

जान्सन.—अहो वाई, असें कां वरें हणतां. ? स्त्रियांना स्वतंत्रता जितकी असावी तितकी आहेचः पुरुषांस मोठमोठां जोखमीचीं आणि श्रमांचीं कामें करावीं लागतात, आणि बायकांस स्वस्थ वसून खावयास सांपडते. पहा. पुरुष

१ ही गोष्ट बोलायला फार कठीण वाटते. तथापि ती अगदी खरी आहे व्यवहार पहा. एका घरामध्ये, कोणी परकें मनुष्य नसले तरी. बापलेक भाऊ भाऊ, मायलेकरें, सासवासुना, नंददाजावा. ह्यांची पेठ्या कलपें वेगळीं असतात ! त्यावरून तीं एकमेकांस चोर समजतात, असें नाहीं का ज्ञालें !

जलप्रवासाचीं संकटें भोगितो, घरें बांधितो, ही.सगळी दग-दग केवळ वायकोच्या सुखाकरितां, दुसरें कांहीं नाहीं.

नालीस.— आपण एवढाल्या गोष्टी सांगतां खऱ्या; पण त्यांपासून काहीं मनाची खातरी होत नाहीं. पहा. एका गवंड्याचेंच उदाहरण घ्या. त्याची वायको एकदां दारू पिऊन असावध झाली होती. असें लोकांस समजलें पुरे, ह्मणजे, तिजविषयीं ब्रभा होऊन ती बुडालीच समजा. पण तोच तिचा नवरा, दारू पिऊन शेकडो वेळां झिंगला, तरी त्याची अत्रु कमी झाली असें कोणाला वाटत नाहीं. इतकेंच काय. पण इकडे त्याचीं वायकामुलें उपाशीं मेलीं तरी चालतात. !!

जान्सन.— अहो बाई; तुम्ही थोडा विचार करा. तो गवंडी झिंगो किंवा त्याचें कांहीं होवो. त्याचीं वायकामुलें उपाशीं मरूं लागलीं कीं, त्यांच्या निर्वाहाविषयीं सरकार त्याचां लगेच जामीन घेतें. आणखी सांप्रतच्या स्थितींत स्त्रियांचा दुसरा एक फायदा आहे. तो हा कीं, त्यांस वाईट मनुष्यांच्या मंडळींत जाण्याची गरज नाहीं. तसें पुरुषांचें चालत नाहीं. त्यांस कामधंद्यासाठीं सर्व प्रकारच्या लोकांशीं संबंध ठेवावा लागतो.

नालीस.— अहो महाराज, तुम्ही ह्मणतां तें सगळें खरें. तथापि, वायकांपेक्षां पुरुषांस स्वतंत्रता अधिक मिळालेली आहे, हें चांगलें नाहीं, असें माझ्या मनांत आल्या वांचून राहात नाहीं. आणि ह्या स्वतंत्रतेच्या योगानें पुरुषांस मोठे वर्चस्व प्राप्त झालें आहे. हें त्यांनाच कां असावें? आम्हां स्त्रियांस कां असूं नये वरें. ?

जान्सन.— अहो, बाई, स्त्रिया किंवा पुरुष ह्या दोहों-

पैकीं कोणाएकास तरी वर्चस्व मिळालेंच पाहिजे. आपल्ल प्रख्यात कवि शेक्सपियर ह्यानें एकेठिकाणीं ह्मटलेंच आहे कीं, “जर दोन असामी घोड्यावर सवले, तर त्यांतला कोणी तरी एक मागे असावयाचाच.”

दिलि.—(ह्मणून एक गृहस्थ)—अहो, ह्यांचें ह्मणणें मला वाटतें असें कीं, घोड्यावर दोन टोपल्यांच्या माकणीं-त दोहों वाजूंस दोन मनुष्ये बसविलीं, ह्मणजे मागे पुढे कोणी नाहीं. होय. ?

जान्सन.— मग तर घोडा दोघांनाही एकदम फेंकून देईल !

नालीस.— स्वर्गलोकीं तरी स्त्रीपुरुषांची वरीवरी होईल, अशी मला आशा आहे.

बास्वेल.— बाईसाहेब, आपण आतां फार दूर गेलां ! स्वर्गलोकीं नुसती स्त्रीपुरुषांचीच कां, देवदूतांची आणि आपली सर्वांची वरीवरी होईल, असें कां मग ह्मणानां. स्वर्गलोकीं आपण सर्व सुखी होऊं, हें कदाचित् खरें असेल. परंतु, सर्व एकसारखीं सुखी होऊं, असें ह्मणतां येत नाहीं. मनुष्ये आपापल्या योग्यतानुसार सुखी झालीं ह्मणजे बस आहे. एकादा चांगला गाडीवान आणि सर ऐझाक न्यूतन ह्या दोघांस ही स्वर्गलोकीं सुख होईल. परंतु, सुखाचें प्रमाण कमजास्त राहिल, एकसारखें राहाणार नाहीं.

जान्सन.— हो, प्रमाण बहुधा एकसारखें राहाणार नाहीं, असें वाटतें.

एष आरामांत राहणें हें चांगलें आहे, असें जान्सनाचें मत असे. त्याविषयीं गोष्टी चालल्या असतां तो एकदा ह्मणाला, “तुम्ही जो पैसा एष आरामांत खरचितां, त्यापा-

सून गरीबांचें हित झाल्यावांचून राहत नाहीं. भिक्षेप्रमाणें गरीबांस पैसा वांटिला तर ते खर्चीत अळशी होतील. परंतु, एष आरामाकरितां कांहीं वस्तु तयार करवून, त्या आपण विकत घेऊन, तद्द्वारा गरीबांस पैसा दिला असतां, ते अधिक उद्योगी होतील. अशा प्रकारें गरीबांस पैसा पांचविण्यापेक्षां साक्षात् धर्म करण्यांत अधिक सद्गुण आहे, हें खरें आहे. परंतु, त्या दुसऱ्या पर्यायांत एकप्रकारचें भूषण आहे; नाहींसें नाहीं." ते ऐकून त्यास—

सिर्वाद (वाई).— अहो महाराज, देशांतील कांहीं मनुष्यांचे दुर्गुण सर्व लोकांच्या हितांस कारणीभूत होतात, असे जें मांदिर्विहलीनामक ग्रंथकाराचें मत आहे, त्याचें तात्पर्य हेंच वाटते.

जान्मन.— होय. पण ते मत सिद्ध करण्यांत त्या गृहस्थाकडून एक चूक झाली आहे. ती ही कीं, त्यानें आपल्या पुस्तकांत दुर्गुण आणि हित ह्यांच्या व्याख्या केल्या नाहींत. ज्या वस्तूपासून सुख होते, त्या सर्व वस्तु तो दुर्गुणांत गणितो. नीतीविषयीं त्याचें मत फार संकुचित आहे. सुख हाच एक दुर्गुण आहे, असें त्याला वाटते; आणि तो समजतो कीं, संपत्ति हेंच सर्व प्रजेच्या सुखास कारण आहे; परंतु, ती गोष्ट खरी नव्हे. वस्तुतः पाहिलें असतां सुख हा कांहीं दुर्गुण नाहीं. पहा, वागेचा शोक असणें, हें एक

१ मांदिर्विहली हा एक दच वैद्य होता. तो इ० स० १८६० च्या सुमारे दोर्त येथे जन्मला होता. तो लंडन शहरांत येऊन राहिला होता. तेथे त्यानें कितीएक ग्रंथ लिहून प्रसिद्ध केले. त्यांत “मधुमक्षिकांची गोष्ट” हा ग्रंथ फार प्रख्यात आहे. त्यांत वर सांगितलेल्या मताचें प्रतिपादन केलें आहे.

प्रकारचें मोठें सुख आहे; तथापि, तो अगदीं निरुपद्रव आहे, हें सर्वास ठाऊक आहे. ह्या जगांत कितीएक प्रकारचीं सुखें साक्षात् दुर्गुण आहेत, हें खोटें नव्हे; पण त्यांपासून मनुष्याच्यानें दूर राहवत नाहीं. ह्मणजे, ह्या जगामध्ये सद्गुण आणि सुख ह्यांची संगति अखंड चालत नाहीं; ती स्वर्गलोकीं बरोबर चालेल, अशी आशा आहे. मांदिव्हीलीनें एका दारूबाजाचें उदाहरण घेतलें आहे; आणि तो ह्मणतो कीं, दारूबाज मनुष्य जो पैसां दारूंत उडवितो, तो देशांतिल इतर लोकांच्या उपयोगीं पडतो. होय. ही गोष्ट खरी. परंतु, ह्या पैशानें, दारू करणारे, कलाल, इत्यादिकांचें जें कांहीं बरें होत असेल, त्याची तुलना, दारूबाज मनुष्याच्या कुटुंबाच्या दुःखांशीं करून पाहावी; ह्मणजे खरे कायतें तेव्हांच लक्षांत येईल. कोणतीही एकादी गोष्ट बरी किंवा वाईट, हें ओळखण्याचा हाच उत्तम मार्ग होय. ह्मणजे, ज्यापासून वाइटापेक्षां चांगलें अधिक उत्पन्न होतें, तें चांगलें; आणि ज्यापासून चांगल्यापेक्षां वाईट अधिक उत्पन्न होतें, तें वाईट. ह्याच नियमांस दुर्गुण लावून पाहावे. दुर्गुणांपासून चांगली गोष्ट उत्पन्न होते, असे कधीं कधीं घडतें खरें; तरी जरा सूक्ष्म विचार करून पाहिला असतां, ती गोष्ट प्रत्यक्ष दुर्गुणापासून झाली नाहीं, असें दिसून येतें. उदाहरण घ्या. एका चोरानें एका गृहस्थाचें द्रव्य चोरून, ज्यास त्याचा उपयोग विशेष चांगला करितां येत होता, त्यास दिलें. ह्यांत दुर्गुणापासून चांगली गोष्ट उत्पन्न झाली अशी दिसते मात्र. परंतु, ती भ्रान्ति आहे. हा जो चांगला परिणाम झाला, तो चोरी करण्याच्या दुर्गुणापासून झाला नाहीं; तर, तें द्रव्य

कपळ एकाचे हातून काढून दुसऱ्याच्या हातीं दिल्याने झाला आहे. मांदिहिलीचें पुस्तक मीं सुमारे चाळीस पन्नास वर्षांपूर्वी वाचिलें. त्याचा मला कांहीं अचंबा वाटला नाहीं. तर, जगाच्या खऱ्या अंतर्गत रीतीचें मला विशेष ज्ञान झालें. तुम्ही कांहीं ह्मणा; मनुष्यांचें सर्व सुख त्यांच्या सद्गुणांवर असतें. स्पार्ता येथें सर्व लोकांचें मत असें झालें होतें कीं, चोरी करण्यास कांहीं हरकत नाहीं, मात्र ती बेमालूम करावी ह्मणजे झालें. ह्मणजे, चोरी करील तो दोषी नव्हे; तर चोरी करून तिची ज्यावर शात्रिदी होईल, तो दोषी, आणि तो मूर्ख. ह्मणजे चोरी करणे हा तेथें अपराध मानित नसत; ह्मणून चोरीपासून लोकांस ताप झाल्यावांचून राहात असे काय. ? तेथें सुरक्षित असें कांहींच कोणास वाटेना. आणि जेथें संरक्षण नाहीं, तेथें मग सुख तें कोठचें असणार. ? सत्यावांचून लोकांत जूट अशी राहवयाची नाहीं; आणि व्यवहार चालावयाचा नाहीं. असें आहे, तरी सांप्रतच्या स्थितीमध्ये सुद्धां आपणाच्यानें एकदम कोणावर भरंवसा ठेवत नाहीं. तेव्हां ह्याच्या दसपट जर असत्य वाढलें, तर काय परिणाम होईल. ! एकमेकांशीं दळणवळण असल्यानें, आणि परस्परांची माहिती परस्परांस असल्यानें मनुष्ये एकत्र राहतात. सर थामस वीन एकदा ह्मणाला होता कीं, “नरकांत टाकलेले महापार्तकी प्राणी असत्य भाषण करितात काय. ? नाहीं बरें. ! ते देखील असत्य भाषण करीत नाहींत. कशावरून ह्मणाला, तर, जर ते एकमेकांशीं खोटे बोलते, तर, नरक ह्मणून जी त्या सर्वांच्या वस्तीची एक जागा, ती राहिली नसती. !”

एके वेळीं गोष्टी चालल्या असतां जान्सन ह्मणाला,

“आपणाविषयीं आपण अगदीं केवळ शुद्ध आणि प्रतिष्ठित रीतीनें बोलावें, असें जर मनुष्याच्या मनांत असेल, तर त्यानें ज्या गोष्टी अगदीं निर्विवाद असतील तेवढ्याच सांगाव्यां. ह्मणजे, मी रिचमंद येथें गेलों होतो, अथवा मी साहा फूट ऊंच आहे, असें जर खरें भाषण कोणी करील, तर, पहिली गोष्ट लोकांच्या प्रत्यक्ष साक्षांवरून खरी ठरेल, आणि दुसरीची प्रतीति तर तेव्हांच मोजमाप लावून पाहतां येईल. अशा गोष्टी मनुष्यानें खातरीनें सांगितल्या तरी चिंता नाही. परंतु, मी शाहणा आहे, असें त्याच्यानें खातरीनें ह्मणवणार नाही, अथवा मजमध्ये अमुक गुण उत्तम आहे, असेंही सांगवणार नाही. बरें, आत्मनिंदा ह्मणाल, तर तोही एक आत्मस्तुतीचाच प्रकार आहे ह्मणजे, लोकांनीं मला किती वाईट ह्मटले असतां चालेल, हे मनुष्याचें मत, आत्मनिंदेवरून स्पष्ट दिसून येतें. अशाप्रकारच्या आत्मनिंदेनें आत्मस्तुतीचा लाजिरवाणा दोष माथां येऊन, शिवाय, असत्य भाषणाचें पाप पदरीं ध्यावें लागतें.” त्यावर वास्वेलानें उत्तर दिलें, “आपले दोष लोकांचे मनांत पूर्णपणें ठसल्याची खातरी झाल्यामुळे ही कदाचित् आत्मनिंदा करण्याविषयीं मनुष्याची प्रवृत्ति होण्याचा संभव आहे. कारण, लोकांनीं खालीं पाडण्यापेक्षां, आपण होऊनच आपण खालीं पडणें हे बरें, असें मनुष्यास सहज वाटतें.” होय. पण, लोक मला खालीं पाडतील, असें मनुष्याच्या मनांत येणेंच आधीं मुष्कल आहे.

१ अशा प्रकारच्या म्हणण्याचें कारण एवढेंच कीं, ‘पापोहं पापकर्माहं’ इत्यादि जीं भाषणें आहेत, तीं ह्याप्रकारचीं नव्हत.

एके समयीं जान्सन ह्मणाला, ईस्तइंदीजमधील सर्व राष्ट्रे अगदीं रानटी आहेत. खाबर,

बास्वेल.— पण चिनी लोक खेरीज करून ना.?

जान्सन.— नाही, नाही, ते सुद्धां.

बास्वेल.— त्यांच्यांत कलाकौशल्य नाही काय. ?

जान्सन.— होय. ते भांडीं तेवढीं करतात बुवा. !

बास्वेल.— त्यांच्यांत लिहिण्याची पद्धति आहे, ती कांहींच का नव्हे. ?

जान्सन.— होय. पण त्यांच्यांत मूलाक्षरें कोठें आहेत. ? इतर सर्व राष्ट्रांनीं आपल्या सोईकरितां आपणांस मूलाक्षरें करून घेतलीं आहेत. हे काम कांहीं चिनी लोकांस करतां आले नाहीं.

बास्वेल.— पण त्यांच्या लिपींत असंख्य मूलाक्षरें असल्यामुळे, त्यांच्या ग्रंथांत ज्ञानभांडारही मोठेंच आहे.

जान्सन— असेल. पण त्यांची लिपी जी इतकी कठीण ह्मणतात, ती केवळ त्यांच्या अडाणीपणामुळे कठीण झाली आहे, दुसरें कांहीं नाहीं. एकादा वृक्ष कुऱ्हाडीने तोडण्यास जे श्रम लागतील, त्यांपेक्षां तो दगडाने तोडण्यास अधिक श्रम लागावयाचे नाहीत काय ?

जान्सन हां मनाचा मोकळा निरभिमानी, आणि वास्तविक उत्तम स्वभावाचा मनुष्य होता. तरी तो मनुष्य होता; ह्मणजे, त्याचें मन जरी एवढें थोर होतें, तरी, प्रसं-

* चिनी भाषेंत मूलाक्षरें नाहीत. प्रत्येक प्रकारची वस्तु आणि प्रत्येक प्रकारची क्रिया प्रदर्शित करण्यास कांहीं नियमित चिन्हे आहेत. तेव्हां जितक्या वस्तु आणि जितक्या क्रिया तितकीं त्यांच्या लिपीचीं मूलाक्षरेंच म्हणावयाचीं !

गोपात्त त्याची वृत्ति फार विलक्षण होत असे: तो 'कविचरित्र' ह्या नावाचे पुस्तक लिहिण्याच्या विचारांत होता. आणि लार्ड मार्चमोंत नामक मुत्सद्यास पोप कवीची पुष्कळ माहिती होती. परंतु त्याचा आणि जान्सनाचा परिचय नव्हता. ह्मणून वास्वेल आपण होऊन त्या सरदारास जाऊन भेटला, आणि त्यास ह्मणाला कीं, पोप कवीविषयींची माहिती आपण कृपा करून जान्सनास द्याल, तर मी आपला फार आभारी होईन. लार्ड मार्चमोंत ह्यानें उत्तर दिलें कीं, ठीक आहे, जान्सन फार मोठ्या मनुष्य आहे, त्याला मी त्याचे घरीं जाऊन उद्यां एक वाजतां भेटेन, आणि मला काय माहित आहे तें मी त्यालीं सांगेन; हा माझा निरोप तुम्ही त्यास कळवा. आपल्या सन्मान्य मित्राच्या कामासाठीं आपण अप्रार्थित केलेली खटपट इतकी सफळ झाली हें पाहून, वास्वेलालास मोठा संतोष झाला. आणि मोठ्या लग्नगीनें आणि आनंदानें तीं हकीकत त्यास कळविण्यास तो त्याजकडे गेला. त्यानें झालेलें सर्व वर्तमान जान्सनास सांगितलें. त्याच्या योगानें जान्सन खूष व्हावयाचा तो एकीकडेस राहून फार क्रोधायमान झाला, आणि मोठ्यांनीं ओरडून वास्वेलालास ह्मणाला, "उद्यां मी मुळीं शहरांत राहावयाचा सुद्धां नाहीं, मग भेटणें कोठचें? मला पोप कवीच्या माहितीची जरूर नाही." तें ऐकून, थेल वाई जवळ होती ती त्यास बोलली, "अहो, आपण कविचरित्र लिहिणार आहां, आणि आपणांस पोप कवीच्या माहितीची गरज आहे, असें समजून वास्वेलानें एवढी खटपट केली. एरवीं त्याचें काय अडलें होतें?!" जान्सन ह्मणाला, "काय? मला गरज? मुळींच नाहीं!"

ज्ञानाची वृष्टि झाली, तर पुढे हात करून ते मरे झेलीन.!
मी त्यासाठीं इतका त्रास भोगित फिरणार नाहीं.!” पहा.!
आतां ह्या वृत्तीस काय ह्मणावे बरें.!

एके दिवशीं लार्ड ग्राहाम हा सरदार एका गृहस्थाची फार स्तुति करून ह्मणाला कीं, तो लोकांच्या स्वतंत्रतेविषयीं फार झटणारा आहे. ते ऐकून जान्सन जरा हंसून त्यास बोलला कीं, “महाराज, तो गृहस्थ तरुण आहे. तरुण मनुष्यांस अशीच स्वतंत्रतेची मोठी आवड असते; पण ती कोठपर्यंत? आपणांस वाटते त्याप्रमाणें आपले सर्व कारभार स्वतंत्रपणें करण्यास आपण खरोखर स्वतंत्र नाहीं, अशी त्यांची खातरी होईपर्यंत! स्वतःच्या स्वतंत्रतेविषयीं बहुधा सर्वांची एकवाक्यता असते. ह्मणजे, ती जितकी आपणास मिळवितां येईल, तितकी आपण मिळवावी, असे प्रत्येक मनुष्यास वाटत असते. पण इतरांच्या स्वतंत्रतेविषयीं ती गोष्ट आपणास कबूल नसते. कारण, ज्या मानानें आपण अधिकाधिक स्वतंत्रता घेतों, त्या मानानें ती इतरांची कमी झाली पाहिजे. देशांतल्या बकाली लोकांनी स्वतंत्र होऊन सर्व राज्याचा कारभार चालवावा, असे आपल्या मनांत कधींही येत नाहीं.” ते ऐकून रमसे ह्मणून एक गृहस्थ जवळ बसला होता तो ह्मणाला, “हो, तुम्ही काहीं ह्मणां; परंतु, घोंटाळ्यापेक्षां व्यवस्था चांगली, हें खचित आहे.” त्यावर जान्सनानें उत्तर केलें, “होय. घोंटाळ्यापेक्षां व्यवस्था चांगली आहे हें खचित; पण, श्रेष्ठ आणि कनिष्ठ असा भेद असल्यावांचून व्यवस्था राहावयाची नाहीं.”

स्त्रीपुरुषांच्या व्यभिचाराविषयीं गोष्टी निघाल्या असतां बास्वेलानें सांगितलें कीं; माझ्या एका मित्राचें आणि त्या-

च्या वायव्येचें ह्याविषयीं बोलणें चाललें असतां माझ्या मित्राचें मत असें पडलें कीं, स्त्रियांचा व्यभिचार जितका दोषास्पद आहे, तितका पुरुषांचा नाही, असें वाटतें. जान्सनानें तें ऐकून उत्तर दिलें कीं, “तुमच्या मित्राचें ह्मणणें अगदीं बरोबर आहे. अहो, पुरुष आणि परमेश्वर ह्यांच्या संबंधाची जी गोष्ट आहे, ती वेगळी आहे; ती तूर्त एके वाजूस असो. परंतु नवरा आणि वायको ह्यांच्या संबंधानें पाहिलें असतां, नव्यानें वायकोशीं इमानें इतवारें वागणें ह्मणजे परद्वार न करणें, ह्याला कांहींच अर्थ नाही. कारण, त्यांचा संबंध मुलांवाळांपुरता आणि देशरीतीपुरता दैवगत्या बनलेला असतो. शाहण्या ज्या विवर्हित स्त्रिया असतात, त्या आपल्या नव्यांच्या एकपत्निव्रताविषयीं इतकी परवा बाळगीत नाहीत.” बास्वेल ह्मणाला, “तथापि स्त्रियांचें पातिव्रत्य आणि पुरुषांचें एकपत्नीव्रत ह्यांत अंतर तर खरेंच.” त्यावर जान्सनानें उत्तर केलें, “अंतर ह्मणजे हो. ! महदंतर. !! पहा. पुरुषाच्या व्यभिचारानें त्याच्या पत्नीस भलतीच्याच मुलास पुत्र ह्मणणें प्राप्त होत नाही; परंतु, स्त्रीच्या व्यभिचारानें पुरुषास भलत्याच्याच मुलास पुत्र ह्मणणें भाग पडतें. !!”

हा लेख वराच लांबला. ह्मणून आतां हा पुरा करितों.

भाग चवथा.

गोल्दास्त्रिथ ग्रंथकाराविषयीं जान्सन एकदा असें ह्मणाला कीं, “हातांत लेखणी नसली ह्मणजे त्याचेसारखा मूर्ख कोणी नाही; आणि हातांत लेखणी घेतली ह्मणजे त्याचे इतका शाहणा कोणी नाही.”

वास्वेल एके वेळीं जान्सनास हणाला कीं; “आपणांस एकादी मोठी नौकरी असती तर बरें होतें; आणखी आपणांस पेन्शन आहे तेंही अगदीं थोडें आहे.” त्यावर जान्सनानें उत्तर केलें, “ह्याविषयीं मी कोणालाही दोष लावीत नाहीं; आणि ह्याबद्दल इतरांस दोष लावावा, हें योग्यही नाहीं; मला हें जें मिळालें आहे, ह्याचेंच मला मोठें नवल वाटतें. साधारण प्रचाराचा विचार करून पाहिला असतां, मला जें पेन्शन दिलें आहे, तें वाजवीपेक्षां फाजील आहे, असें मला वाटतें. अहो, हा गृहस्थ कसला.? सरकारचा मित्र ना स्तुतिपाठक.! आर्जव न करितां मिळालें तें मिळालें.! मीं चडे लोकांची कधीं हांजी हांजी केली नाही. त्यांनीं मला बोलावणीं पाठविलीं, तरी मी त्यांजकडे गेलों नाहीं. हणून त्यांनींही तो नाद आतां सोडून दिला आहे. त्यांची पक्की खातरी झाली आहे; आणि त्यांस मी पुरा मांहीत झालों आहे.” तें ऐकून वास्वेल बोलला, “हें मला खरें सुद्धां वाटत नाहीं. कारण, आपलें भाषण ऐकून ते खचीत खूष झाले असते.” जान्सन हणाला, “छि: ! ही अगदीं खोटी गोष्ट.! अहो, बऱ्या लोकांस आणि बऱ्या लोकांच्या बायकांस, त्यांचें कोणी खंडन केलें तर तें आवडत नाहीं.” ही गोष्ट खरी आहे. वास्वेल बोलला, “मला आपल्या भाषणानें नेहमीं अत्यंत संतोष होतो.” जान्सन हणाला, “होय. पण तुम्ही जर मोठे एकादे मुत्सदी असतां, तर तुम्हांला इतका संतोष खचीत झाला नसता; मग तर तुम्ही आपल्या योग्यतेच्या घमंडींत असतां.!”

एके समयीं सज्जनपणावरून बोलणें चाललें असतां, वास्वेल जान्सनास हणाला, “महाराज, आपण महातत्त्व-

वेत्ते, माझे परम मित्र आणि मला सन्मार्ग दाखविणारे अहां.” त्यावर जान्सनाने उत्तर दिले, “मी चांगला मनुष्य आहे, ह्याचा मला फार संतोष वाटतो. मी आतां चांगला मनुष्य आहे. ह्यणजे इतकेच कीं, मी परमेश्वरास भित्तों, राजाचा सन्मान राखितों, कोणाचे वाईट व्हावे असे मनांत आणीत नाहीं, आणि मनुष्यमात्राचे बरे करण्यास झटतों.” साधूंचीं लक्षणे हींच होत.

वास्वेल एकदा सहज बोलला कीं, “घर फोडणारा जो चोर असतो, तो बहुतकरून अतिशयित भितरा असतो.” जान्सन ह्याला, “अहो, ठीकच आहे. घरांत असतो, तेव्हां त्यास एकाएकीं गोळी लागून मरण्याचे भय वाटते; आणि बाहेर पडला ह्यणजे त्याला फांसाची भीति प्राप्त होते.!”

तारीख ३० आगष्ट, सन १७७२, रोजीं प्रातःकाळीं वास्वेलचा बाप मरण पावला. ते वर्तमान त्यानें लागलेच जान्सनास सांगितले. ते ऐकून त्याला फार वाईट वाटले. पुढे कांहीं दिवसांनीं त्यानें वास्वेलस एक पत्र लिहिले. त्याचे तात्पर्य असे. —

“प्रिय मित्रा,

विनंती विशेष. — तुझे तीर्थरूप वारले, ही गोष्ट फार वाईट खरी. तथापि तुझ्या दुःखाला विरजण पाडण्यासारख्या कांहीं गोष्टी विचारपात्र आहेत. पहा. ते अगदीं वृद्ध झाले होते, आणि मरण केव्हां येईल कोण जाणे; असे त्यांस वाटत होते. ते मोठे धार्मिक असत. आणि आलीकडे कितीएक वर्षपर्यंत तर त्यांचे मन अगदीं परलोकाकडे लागले होते. ते विचारी नव्हते, असें तुझे मनांत येऊन

तुला कदाचित् वाईट वाटेल. त्यांची तुजवर ममता होती, ह्यांत तर संशय नाही; परंतु, ते तुझे लाड करीत नसत, हेही कबूल करणे भाग आहे. साधारण प्रीति संपादणे हे कांहीं अंशीं मनुष्याच्या स्वाधीन असते; परंतु, लाड पुरवी इतका लळा लावणे, हे हातचें नाही. आणि उपेक्षेमुळे अथवा असमंजसपणामुळे जर त्यांच्या मनांत तुजविषयींचा लळा नाहीसा झाला असता, तर तो आपोआप त्यांचेठायीं पुनः जागृत करणे, हे त्यांच्या स्वाधीनचें नव्हते. तेव्हां, एकमेकांच्या दोषांबद्दल तुझीं परस्परांस क्षमा करावी, आणि एकमेकांचें हित चिंतावें, एवढेंच कायतें राहिलें आहे.

त्यांनीं आपल्या जिनगीची शेवटची व्यवस्था कशी करून ठेविली आहे, हे मला कळावें, अशी माझी फार इच्छा आहे.

तुला आतां नवी स्थिति प्राप्त झाली आहे; त्यामुळे तुझ्या मार्गे नवे वेध लागून तुला आतां नवीं कामें करावीं लागणार आहेत. कौली ह्मणून एक कवि होता, त्यानें असें ह्मटलें आहे कीं, संसार हा उत्तम प्रकारच्या व्यवस्थित काव्यासारखा आहे. अशा प्रकारच्या काव्याविषयीं एक मुख्य नियम असा आहे कीं, त्याची प्रस्तावना अगदीं साधी असून, तिच्या अवलोकनानें, वाचणाऱ्यास, पुढील काव्यांत कांहीं विलक्षण रसमाधुर्य सांपडेल, असें वाटूं नये. त्याप्रमाणें तूं आपल्या संसाराचा आरंभ असा कर कीं, त्यांत डौल अगदीं नसून, खर्चाचें मान होईल तितकें कमी ठेव. डौल आणि खर्च हे पाहिजेत तेव्हां पाहिजेत तितकें वाढवितां येतात; पण ते कमी करण्यास मोठी अडचण पडते. हल्लीं तुजपाशीं जी जिनगी आहे, ती केवळ तुझीच

आहे, असें समजूं नको; कारण, कदाचित्, एकादा धन-को असा उभा राहिल कीं, त्याचें ऋण तुझ्यानें फेडवणार सुद्धां नाहीं. ह्मणून, पहिल्यापासूनच सावध राहून खर्च वेताचा ठेव. तूं आपणावर कोणाचें ऋण राहूं देऊं नको. हें काम पहिल्यानें कर.

परमार्थाकडे लक्ष दिलें ह्मणजे असें वाटतें कीं, संसारांत वागण्याच्या ज्या पद्धति आज कितीएक पिढ्यांपर्यंत चालत आल्या आहेत, व ज्या गोष्टी शहाणपणाच्या ह्मणून वंशपरंपरेनें आपण खऱ्या मानीत आलों आहोंत, त्या सर्व व्यर्थ होत. परंतु, थोडा सूक्ष्म विचार कर. ह्मणजे, दारिद्र्याच्या योगानें किती दुःख होतें, किती० प्यप होतें, परोपकारास किती विघ्नें येतात, आणि सद्गुणाचरणास किती संकोच होतो, हें तुला सहज समजून येईल. आणि मग, परलोकच्या अनंतकाल सुखाच्या संपादनार्थ, इहलोकच्या गोष्टींकडे किती लक्ष पुरविलें पाहिजे, ह्याविषयीं अंतःकरणांत चांगला उजेड पडेल.

जुन्या चाकर लोकांवर लोभ कर. आपल्या गुमास्त्यांची आणि कारखानदारांची प्रीति संपाद. त्यांस कठोर भाषणानें, रिकाम्या डौलानें, अथवा उघड संशय घेऊन त्रास देऊं नको.— लोभ असावा हे विनंती.

तुझा मित्र,

साम्, जान्सन."

हें पत्र किती सरळ आणि बोधपर आहे पहा.! खरोखर, जान्सनाची बुद्धि विशाल होती, आणि त्याला परहितेच्छा फार होती.!

संभाषण करण्याविषयीं एके वेळीं गोष्टी निघाल्या अस-

तां जान्सन हणाला, “चांगलें भाषण करतां, येण्यास ज्ञान पाहिजे;—हणजे,—विषयांची माहिती पाहिजे, ही पहिली गोष्ट; भाषा इतकी येत असावी कीं जें मनांत येईल तें विनचूक स्पष्ट करतां यावें, ही दुसरी गोष्ट; योजना पाहिजे,—हणजे,—गोष्टी सांगावयाच्या त्या अशा रीतीने सांगतां याव्या कीं, ती रीति फार कोणाच्या पाहण्यांत आलेली नसावी, ही तिसरी गोष्ट; समयसूचकता ही चवथी गोष्ट; आणि सर्वांत मोठी व मुख्य गोष्ट ही पाहिजे कीं, कितीही वेळा जरी आपला प्रयत्न व्यर्थ गेला, तरी यश येईपर्यंत प्रयत्न करावयाचा, अशाविषयीं दृढ निश्चय असावा.” होय. इतक्या गोष्टी असल्यावर मनुष्याचें भाषण खचीत मनोरम होईल.

बास्वेल आणि कोणीएक स्त्री एका मनुष्याच्या गुणां-वगुणांविषयीं त्याच्या समक्ष बोलत असतां, जान्सन हणाला, “पुरे आतां. उगाच कोणाचे गुणदोष त्याच्या समक्ष बाहेर काढणें बरोबर नाहीं. जनाच्या नांवानें हाका मारणें हें योग्य नाहीं. आंगांत सद्गुण असून त्याजकडे कोणी पाहिलें नाहीं, असें जनांत कधीं घडत नाहीं. सद्गुणी मनुष्याचीही उपेक्षा कधीं कधीं होते, पण त्यास कारण त्याचा कांहीं तरी दुर्गुण असतो.” त्यावर बास्वेल बोलला, “अहो महाराज, सांप्रत काळीं कितीएक उत्तम वकीलांस सुद्धां काम मिळत नाहीं, हे आपणांस विदित आहेच.” जान्सनानें उत्तर दिलें. “अहो काम मिळण्यास लौकीक पाहिजे. लौकिकावांचून काम मिळत नाहीं. वकील चांगला असून जर त्यास काम मिळत नाहीं, तर तो परिणाम त्याच्या कांहीं तरी दुर्गुणाचा होय. कारण, तो चांगला आहे असें सर्वास माहीत असल्यावर लोक त्याज-

कडे काम दिल्यावांचून राहणारच नाहीत. अशा मनुष्याची जनानें उगाच उपेक्षा केली, असें ह्मणणें योग्य नव्हे; आणि अशाची उपेक्षा कधीं व्हावयाचीही नाही. उत्तम घोडा विकण्याकरितां बाजारांत आणिला आणि जर तो न विके, तर ही गोष्ट सदगुणांच्या उपेक्षेमुळे झाली असें समजूं नये, तर सदगुणांविषयींच्या अज्ञानामुळे झाली, असें समजावें.”

जान्सन आपल्या नौकरांवर व आपल्या जवळच्या प्राण्यांवर फार ममता करीत असे. मुलें ह्मणजे त्याला अगदीं जीव का प्राण वाटत. त्यांस तो मिठाई देऊन वारंवार खूष करी. त्याचें एक मांजर होतें, त्याचें नांव त्यानें हाड्ज असें ठेविलें होतें. तें त्याचें फार लाडकें असे. तें इतकें कीं, त्याजकरितां बाजारांतून जें सामान आणावयाचें असे, तें, तो आपल्या नौकरांकडून न आणवितां, खुद आपण जाऊन आणी. ह्यांतला आशय एवढाच कीं, त्याच्या कामास त्रासून त्यांनीं त्याजवर दांत ओंठ खाऊं नयेत, आणि त्याचा द्वेष करूं नये. एके दिवशीं तें मांजर जान्सनाच्या आंगावर चढून त्याच्या छातीपर्यंत गेलें. जान्सन त्याच्या आंगावरून आणि शेंपटावरून हात फिरवीत होता, आणि आनंदानें गोष्टी बोलत होता. तेव्हां बास्वेल त्यास ह्मणाला, “अहो, हे आपलें मांजर फार चांगलें आहे.” जान्सनानें उत्तर केलें, “हो हेंच काय, पण मजपाशीं जीं पूर्वीं मांजरे होतीं, तीं मला ह्याहून देखील अधिक आवडत असत.” इतकें ह्मणून गेल्यावर त्यानें हातांतल्या मांजराच्या तोंडाकडे पाहिलें, तेव्हां त्याच्या चर्येवरून त्याला वाटलें कीं, आपण जें बोललों तें ह्या गरी-

वाच्या जीवास लागले, हे ठीक नाही; ह्मणून त्याने पुनः चुकल्यासारखे करून ह्मटले, “हो, पण हे देखील मांजर फारच चांगले आहे बरे का! खरोखरच चांगले आहे!” पहा अंतःकरणाचे कोंवळेपण किती आहे ते!!

पूर्वी एकदा वास्वेल आणि जान्सन हे दोघे हिब्रिदीज येथे प्रवासास गेले होते. त्याच्या गोष्टी निघाल्या होत्या, त्या वेळीं जान्सन ह्मणाला. “त्या प्रवासापासून मला नाना-प्रकारच्या अनेक कल्पना सुचल्या; इतक्या कल्पना मला पूर्वी कशापासून कधींही सुचल्या नव्हत्या. आणखी, मनुष्याच्या राहण्याची एक नवीच विलक्षण रीति मला पाहावयास सांफडली.” ते तेकून—

वास्वेल.— तोच प्रवास पुनः एकदा करण्यास तुझाला नाही का आवडणार.?

जान्सन.— नाही. तोच प्रवास पुनः मला नको. अहो तो आतां शिळा झाला! त्यांत काय अर्थ! ग्राव्हिना ह्मणून एक इतालियन ग्रंथकार होऊन गेला; तो असे ह्मणत असे कीं, मनुष्य जें वाचितो, तें दृष्टीने पाहण्याची त्यास इच्छा होते; परंतु, जें पाहातो, त्याचे वर्णन वाचण्यास कोणाही मनुष्यास आवडत नाही. प्रत्यक्ष पाहणे आणि वर्णन वाचणे ह्यांमध्ये इतके अंतर आहे. वर्णनाच्या योगाने, ती वस्तु पाहण्याविषयीं इच्छा उत्पन्न होते; आणि वस्तु दृष्टीस पडली ह्मणजे ती तृप्त होते. पाहिजे असल्यास इतर लोकांनीं जाऊन हिब्रिदीज पाहावे.

वास्वेल.— जे देश कधीं पूर्वी पाहिले नाहीत, ते एकदा जाऊन पाहावे, अशी मला फार इच्छा होते. मनांत येते कीं, तुर्कस्थान पाहावे. तेथे, धर्मादि सर्व गोष्टी,

आपण पाहिल्या आहेत त्यांहून अगदीं भिन्न आढळतील.

जान्सन.— विचार करण्यासारख्या आणि शोधपात्र अशा मुख्य दोन गोष्टी आहेत; एक ख्रिस्ती धर्म, आणि दुसरा मुसलमानी धर्म. तेथच्या इतर सर्व गोष्टी अडाणीपणाच्या आहेत, असें ह्मटले तरी चालेल.

लंदनांतील लोकसंख्येविषयीं एकदा गोष्टी निघाल्या तेव्हां जान्सन ह्मणाला, “अहो, मृत्यूंच्यां तत्प्रांवरून उघड दिसून येते कीं, लोक पूर्वीपेक्षां अधिक मरत नाहींत; तेव्हां, लोकसंख्या आहे तीच आहे, वाढली नाही, हे उघड आहे.”

बास्वेल.— मला वाटते कीं, लंदनांत अन्मलेल्या मुलांतलीं पुष्कळ मुले अगदीं लहानपणीं मरतात.

जान्सन— होय, खरे आहे.

बास्वेल.— पण जीं जगतात तीं अशीं सुदृढ आणि अशीं बळकट असतात कीं काय सांगूं! डाक्टर प्रैस ह्मणतो कीं, तीं अशीं असतात ह्मणूनच जगतात.!

जान्सन— होय. ते खरे आहे. एक मोठा प्रवासी एके ठिकाणीं असें लिहितो कीं, इंदियन लोकांत अशक्त अथवा व्यंग माणसे बहुधा नसतात; ह्याचें कारण तो असें सांगतो कीं, त्या लोकांस आपला चरितार्थ शिकार करून अथवा मासे धरून करावा लागतो; हीं कामें अतिशयित श्रमांचीं आणि कष्टांचीं आहेत. त्यांच्या सपाट्याखालीं अशक्त आणि व्यंग मुले बहुधा टिकत नाहींत, मरून जातात. जर मी इंदियन कुळांत जन्मलों असतो, तर खचीत लहानपणींच मेलों असतो. माझे डोळे मला भक्ष्य मिळविण्याच्या कामीं उपयोगीं पडतेना. मला आतां मासे धर-

तां येतात. पण जर मी इंदियन असतो, तर उपाशीं मेलीं असतो; अथवा मला कांहीं करतां येत नाहीं, असें पाहून त्यांनीं मला मारून टाकिलें असतें.

बास्वेल.— पण, त्यांना वक्तृत्वाची फार आवड आहे असें सांगतात; आणि तुझाला चांगलें बोलतां येतें; ह्मणून त्यांनीं तुझाला कदाचित् संभाळून ठेविलें असतें.

जान्सन.— पण, मला बोलतां येईपर्यंत त्यांनीं राहूं दिलें असतें तर.! त्यांच्यांत मी दाहा वर्षांचा होण्यापूर्वीच मरावयाचा.! हे पक्कें लक्षांत ठेवा कीं, इंदियनाला भूक लागली, आणि त्याचें नऊ वर्षांचें मूल जर आपला निर्वाह चालविण्यास समर्थ नसलें, तर त्यास तो मध्ये टाकून देऊन पुढें चालता होईल, बरोबर न्यावयाचा नाहीं. त्यांना माया नाहीं.

बास्वेल.— तर मग, आईबापांच्या ठायीं मुलांविषयीं स्वाभाविक ममता ह्मणून जी आपण समजतो, ती फार थोडी असते वाटते.

जान्सन.— अहो, स्वाभाविक ममता ह्मणजे कांहीं नाहीं. परंतु, सकाम ममता, अथवा स्वकर्तव्यकर्मजन्य ममता जी आहे, ती कधीं कधीं चमत्कार वाटण्यासारखी अतिशयित असते.

लो०— (ह्मणून एक गृहस्थ जवळ होता, तो)— अहो, असें कां ह्मणतां.? यःकश्चित् कोंबडी, ती देखील आपलें पोट एकीकडे ठेवून आधीं आपले पिलांस दाणा घालिते.

जान्सन.— पण, असें करते तेव्हां कोंबडी स्वतः भुकावलेली असतें असें कशावरून.? ती स्वतः भुकेलेली असूद्या, तिचीं पिलें भुकेलेलीं असूद्या, आणि तिला धा-

न्याचे दाणे सांपडुंदा, ती, पोरांस देण्याचें एकीकडे ठेवून आधीं आपण खाईल, हें मी खचीत खातरिनें सांगतो. कदाचित् एकादा कोंबडा आपण न खातां मिळालेले दाणे कोंबडीस खाऊं घालील. पण अशा वेळीं तो स्वतः क्षुधित असेल कीं काय हा मोठा संशय आहे.

बास्वेल.— होय. तें खरें. पण त्यास कारण ममता नव्हे; तर, त्यास कारण काम होय.—तथापि, इंदियन लोकांस त्यांच्या मुलांची थोडी तरी ममता असते, ह्यांत शंका नाही.

जान्सन.— ते आपल्या कितीएक मुलांचा सांभाळ करितात, हें उघड आहे. अहो, असें जर नसेतें; तर त्यांच्यांतलीं मुलें मुळींच जगतीं ना.

मनुष्याच्या सदाचरणवृत्तीवर जान्सनाचा अगदीं भरंवसा नव्हता. एके समयीं गोष्टी चालल्या असतां—त्यास बास्वेलानें विचारिलें, “उत्तम मनुष्य कोणता? जो स्वभावतःच परम नीतिमान् आहे तो, अथवा ज्यानें आपल्या सर्व दुर्वासना आंवरून आपलें मन आपल्या स्वाधीन करून घेतलें आहे तो.?” जान्सनानें उत्तर दिलें, “अहो, ज्यानें आपल्या सर्व दुर्वासनांवर जय मिळविला आहे, तो वस्तुतः धन्य होय; त्याचें सामर्थ्य मोठें ह्यांत संशय नाही. तथापि, तो ह्मणजे उत्तम आहे, असें ह्मणतां येत नाही. दोन मनुष्य आहेत; एकाला मुळींच हात नाहीत; आणि दुसरा अत्यंत प्रामाणिक आहे; अशा स्थितींत मला द्रव्य ठेवावयाचें झालें, तर मी, ज्याला हात नाहीत, ह्मणजे ज्याला चोरण्याचें साधन नाही, त्याजपाशीं ठेवीन; अत्यंत प्रामाणिक मनुष्यापाशीं ठेवणार नाही.”

एके वेळीं सहज बोलतां बोलतां तो ह्मणाला, “धरवेळ तितकी हिंमत धरा; खर्च, जमेपेक्षां कमी करा; दरसाल थोडेंसें तरी द्रव्य शिल्लकेंत टाका; खरचितां व्यापेक्षां अधिक मिळवा; ह्मणजे तुहांला कधीं विपत्ति यावयाची नाहीं.”

मृत्यूच्या भीतीविषयीं गोष्टी चालल्या असतां जान्सन ह्मणाला, “कितीएक लोकांस असें वाटत असतें कीं, आपण पावित्र आहों, आणि परमेश्वराच्या निर्विवाद सिद्धान्तानुरूप आपणांस खर्चात मोक्ष प्राप्त होईल; ह्मणून त्यांस मृत्यूचें भय वाटत नाहीं. परंतु, इतरांस असें वाटत असतें कीं, आपण अमुक नियमित रीतीनें वर्तलों, तरच मोक्ष प्राप्त होईल, एरवीं व्हांवयाचा नाहीं; आणि त्या रीतीनें आपणांकडून वर्तन होत नाहीं, असें त्यांचें मनच त्यांस सांगत असतें; तेणेंकरून त्यांस मृत्यूचें फार भय वाटतें. हेंच मत खरें आणि विचाराचें आहे.”

नेहमीं खरेंच बोलवें, किंवा प्रसंगवशात् खोटें बोललें तरी चालेल, अशाविषयीं वादविवाद चालला असतां जान्सन ह्मणाला, “सत्य कधींही सोडूं नये, हा सामान्य नियम होय; कारण, त्याच्या योगानें मनुष्यांस एकमेकांविषयीं विश्वास आणि भरंवसा उत्पन्न होऊन, तेणेंकरून सर्वांची सोय व्हावी, आणि सर्वांचें सुख वाढावें, हें इष्ट होय. ह्या सोईचा आणि ह्या सुखाचा उपभोग आपणांस निरंतर मिळावा, ह्यास्तव, सत्य भाषणापासून उत्पन्न होणाऱ्या गैरसोई आणि दुःखें हीं हीं निमूटपणें सोसणें योग्य होय. तथापि, ह्यास कांहीं अपवाद आहेत. उदाहरण पहा. कोणी मारेकरी हातांत तरवार घेऊन आला, आणि अमुक गृहस्थ कोणत्या वाटेनें गेला, असें आपणांस

विचारुं लागला, तर त्याशीं, खरें नाही तें बोलण्यास कांहीं चिंता नाही; कारण, मनुष्याचें होईल तितकें संरक्षण करणें हें आपलें कर्तव्यकर्म आहे.” कितीएक धर्मशास्त्रांचें मत असेंच आहे. ख्रिस्ती शास्त्राचें मत असें नाही; कांहीं झालें तरी जें खरें तेंच सांगितलें पाहिजे, अशी त्याची आज्ञा आहे, असें कितीएक ख्रिस्ती मित्रांच्या तोंडांतून आह्मी ऐकिलें होतें.

रानटी लोकांविषयीं बोलणें चालतां चालतां—

बास्वेल.— ओताहिती येथील लोकांस रानटी ह्मणणें बरोबर नाही.

जान्सन.— रानटी लोकांच्या वतीनें उगोच बडबड करूं नये.

बास्वेल.— कां वरें.? त्या लोकांस नौकाशास्त्र माहित आहे.

जान्सन.— कुत्र्या मांजरांना देखील पांढतां येतें.

बास्वेल.— ते खोदण्याचें काम चांगलें करतात.

जान्सन.— मांजर नाही का नखांनीं ओरवाडीत; अथवा मुलें नाहीत का खिळ्यांनीं रेघोळ्या ओढीत.!

कुसें तरी खंडन करावयाचें, असा जो कितीएक पुरुषांचा स्वभाव असतो, तशांतला हा जान्सनाचा मासला आहे, असें बास्वेलचें मत दिसतें.

एके दिवशीं एक चघळ न्यायाधीश आपल्या कामाची लांबच लांब गांथण जान्सनास सांगत बसला होता. ती संपेल केव्हां, असें त्याला झालें होतें. पण ती अधिका-

धिकच लांबत चालली, तेव्हां जान्सन अगदीं कंटाळला, आणि आतां पुढें कांहीं बोलणार इतक्यांत आपली गोष्ट संपविलीशी करून तो न्यायाधीश ह्मणाला, “आणि मग मीं त्या चौघांस काळे पाण्याची शिक्षा दिली.” तें ऐकिल्याबरोबर जान्सन ह्मणाला, “अहो, मी खरेच सांगतो; त्यांबरोबर मी जर पांचवा असतो तर फार चांगले झाले असते. ! ह्या किटकिटीपासून सुटलो असतो एकदा. !” पहा, त्यांतले त्यांत कसे मर्मभेदक उत्तर आहे तें. !

जान्सनार्ची भूतदया कांहीं लोकोत्तर होती. हें स्पष्ट दाखविण्यास त्याची एक गोष्ट बस आहे, असें वाटते. एके दिवशीं रात्री फार उशीरानें जान्सन आपले घरीं येत असतां, अगदीं थकलेली, आणि फार कण्हत रस्त्यावर पडलेली अशी एक स्त्री त्याला आढळली. तिला पाहून त्याला फार दया आली, आणि तिला साह्य करावें, अशी त्यास इच्छा उत्पन्न झाली. तेव्हां त्यानें तिला उचलून आपल्या पाठोंगळीस घेतलें, आणि आपल्या घरीं आणिलें. आणि पाहतो तो ती अत्यंत दुराचारी आणि मूर्ख वायको आहे, असें त्याला समजलें. तरी त्यानें तिची उपेक्षा केली नाहीं. पदरच्या खर्चानें त्यानें तिला खाऊं पिऊं घातलें, औषध पाणी दिलें, वरें केलें, आणि सुबोध करून तिला सन्मार्गीं लावण्याचा प्रयत्न केला. ही भूतदया आणि हें औदार्य खचित अप्रतिम होय.

जान्सनास ७५ वें वर्ष लागलें. आणि पुढें तो जो आजारी पडला, तो बरा झाला नाहीं. तो आधीं धार्मिक होता, आणि त्यास मृत्यूचें फार भय वाटत असे, तेणेंक-

रुं,

कचे विचार ५...

असे त्यास वाटे, तसे

करणाने आपल्या मित्रांशीं बोलत

नाल्द ह्मणून त्याचा एक मित्र होता,

“मी तुहांपासून तीनशे रुपये घेतले आहेत,

त करण्यास मला सामर्थ्य नाही, त्याधिषयी

करा; धर्मशास्त्र वाचोत जा; आणि रविवारीं कांही

काम करूं नका; एवढ्या तीन गोष्टींचे देणें मला द्या.

सर जोशिया ह्मणाला, “वरें आहे. दिलें.”

जान्सनाचा अंतकाळ समीप आला. दुखणें असाध्य झालें, असें वैद्यानें सांगितलें. तेव्हांपासून जान्सनानें अन्नपाणी अगदीं बेतानें घेण्याचा क्रम ठेविला. मृत्यूविषयींचीं त्याचीं सर्व भयें पळालीं. त्याचें मन शांत होऊन परलोकाकडे लागलें. त्यानें स्वस्थ चित्तानें आपल्या इष्टमित्रांचा निरोप घेतला, एकाग्र अंतःकरणानें परमेश्वराची प्रार्थना केली, आणि प्राण सोडिला. अशाप्रकारीं, इ० स० १७८४ च्या दिसेंबर महिन्याच्या १३ व्या तारखेस साम्युअल जान्सन मरण पावला.

हा पुरुष किती विद्वान्, किती बुद्धिवान्, आणि किती सदय होता, हे त्याच्या ह्या अल्प चरित्रावरून अल्पस्वल्प तरी दिसून येईल. त्यानें अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत; ते सांप्रत पंडितमान्य आहेत. त्याची लिहिण्याची शैली चांगली होती. जो पक्ष हातीं घ्यावा, तो उत्तम रीतीनें स्थापित करावा, हे त्यास चांगलें साधत असे.